

باق شيراز

(مجموعہ مضامین فارسی)

خواجہ قلیو حسن بٹا میاں

ملکائے احمدیہ سب سے بہتر موزوں لائبریری میں رکھ کر
لاہور

بان شیراز

(مجموعہ مضامین فارسی)

از

خواجہ فیروز حسن بیٹ ایم اے ایم او ایل
بی۔ بی۔

مکتبہ عکاش

ملک اندیش احمد بک سیکرٹری پبلیشر سٹیشنر
موبن لال روڈ لاہور
بیرون مورگیت
قیمت ایک روپیہ
۱۹۳۸ء
بار اول

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

گل نخستین

ہفتوز ہم نفی در چمن نے بینم
بآب جو نغم خوش را نظارہ کنم
بخامہ کہ خط زندگی رقم زدہ است
دلم بدوش و نگاہم بہ عبرت امروز
ز تیرہ خاک دمیدم قبائے گل بستم
دگر از اختر و المندے نہ پردہ بستم
اقبال

آیا بعد باید داشت کہ انشاء پرہیزی و مضمون نگہی و نہ
شعر و شاعری باجے است بس اہم از فصاحت و فصیحہ است
بسیار مغتنم از بلاغت۔ قوی را نہ بینی کہ فصاحت آں قوم
دریں باب فرس تراندند و سمانے را نیابی کہ بغض آں زبان
دریں فن سہافت را واجب نہ شمرند۔

نثر مشکل تراست از نظم | علماء ظاہر ہیں بریں رفتہ اند کہ
 نثر از نظم سہل است و ازین جاست کہ نحیث کہ بچہ انسانی
 حرف سے زند بہ نثر سے پروازد۔ گفتہ اند کہ ازین پے میتواں
 بود کہ نثر تقاضائے فطرت انسانی است و شعر قریب است
 بہ کسب یہ نسبت فطرت۔ و اگرچہ شاعری ہم ملکہ وہبی
 است ولے بچہ نثر قریب نیست۔ پس جائز آمد کہ گفتہ شود
 کہ ملکہ نثر فطرت است و ملکہ شعر خلاف او۔

ولے ژرف نگاہان دور ہیں برعکس ایں تصریح نموده اند
 ابو عمرو جاحظ کہ حامل لوار فصاحت است و شہسوار میدان بلاغت
 کہے را از بلغا بنیابی کہ خوشہ چینی اورا خضر نشمرد۔ و استفادہ
 نہ کتب او و اتباع طرز او شعار خود سازد۔ در "کتاب
 البیان و التبيين" کہ حسب فرمودہ علامہ ابن خلدون
 اصل مہدوم است در ادب عربی۔ جنین نگاشته کہ۔
 "نثر از نظم مشکل تراست و نظم از نثر مرغوب تر۔
 برائے ہمیں است کہ از نظم عربی عشر عشر منافع نگشتہ و از
 نثر عرب عشر عشر ہم مروی نگردیدہ۔"

نہ بینی کہ از فصحاء عرب و عجم در باب نظم خزینہ کافی
 و ذخیرہ وافی یادگار ماندہ۔ ولے از نثر شاں بجز جملہ ہائے
 چند بطور ضرب المثل و حکم روایت نہ شدہ۔ آیا کسی نشان

میتوان داد کہ از سرآمد فصحاء عرب سبحان وائل و اکثم بن
ضیفی و قس بن ساعدہ ایادی و غیر ہم ایں خطبہ مفصل یادگار
است و از قدماء اہل فارس مثلاً بزرجمہر و غیرہ مثابیر بلخار
قلان خطابہ مرتب و مجمل بہا رسیدہ و جملہ ہائے معتد بہا
ازاں بدست ضیاع بہاد زرفتہ۔

ایں را بگذار! از ماضی بعید و قریب بما عل خود در آ۔
و در زمانہ حال در پس و پیش خود نگاہ را بچولان دہ۔ لاحالہ
بایں نکتہ پے خواہی برو کہ در زبان اردو شاعران شیریں
کلام و سخنوران نغز گو خیلے کثرت دارند و کلام ایشان را مردمان
ذی ہوش آویزہ گوش مے سازند و حرز جاں مے انگارند و
اشعار آنان را فصحاء نامدار باب زرمے نگارند۔ دورے نیامی
کہ از شہسواران سخن خالی باشد و زمانے نہ بینی کہ از جادو
بیانان شیریں مقال تہی دامن شمرود آید۔

انصاف بدہ! آیا در نشر اردو ہم ایں کثرت است و نشر
زبان ما ہندیایں ہم بریں منوال۔ آیا انشا پر وازان ایہ زبان
ہم ہمویں کثرت دارند؟ آیا در بطون تاریخ، در تشریفاتی
بجز ابوالکلام آزاد و ظفر علی خاں کسے چناں سیاق جدید
اختراع نمودہ کہ تقلیدش متعسر باشد و اتباعش متعذر؟
و در باب سہل متع کے ہچھ شہلی و حامی و آزاد و نذیر

از بطن مادر گیتی زاده ؟ کلاً قلم کلاً -

تشریف نه است **مہتمم بالشان** | ازیں مے توان یافت - کہ
شاعری مشکل است و انشا پر دازی مشکل تر - پس ہویا گشت
کہ نثر نویسی بذات خود فتنے است بس عظیم الشان کہ در آن
بجز فیض قادر الکلام و بلیغ شیریں مقال کسے روئے کامیابی
کتر مے بیند -

تاریخ نثر و بیان بے اعتدالیہا در آن | پس در ہر دور

و در ہر زمانہ بر باغ لازم است کہ انشا پر دازی را مرکز
توجہ خود سازند و نثر نویسی را بہ پایہ تکمیل رسانند -

علماء ادب "مشکر اللہ مساعیہم" دہیں باب خیلے
سعی بکار بردند و ذخیرہ و فیض برائے تشنہ کمان فصاحت و
بادہ پیکان بلاغت یادگار گذاشتہ اند - ولے خشت اول
چوں از سور اتفاق کج ہتادہ شد - ازیں رو بہر کہ آمد
برو بیافزود تا آنکہ نثر نویسی مجموعہ خرافات و ذخیصہ
افسانہا را نام کردند - ایں است خامی اول ازینجا باز ایں
افسانہ نویسی را رواج دادند در نثر مسجع ، و در عہدہ برآری
ازال تلکلمات نامنرا و تطویل لا طائل را بکار بردند چنانچہ
خوانندہ را بجز ذخیرہ الفاظ دست خالی ماند -

اہتمام مقامات | در ادب عربی از ہمہ پیشتر ابو بکر محمد

بن درید، متوفی ۳۲۱ھ مصنف "جہرہ" انشاء پروازی را
 بذریعہ چل افسانہ ابتداء کرد۔ ولے بدیع الزماں ہمدانی
 متوفی ۳۹۸ھ مولف "مقامات ہمدانی" گفتہ کہ ابن درید
 دریں باب پیچنے بر خوردہ و امرے مقبول خاطر ازو
 سربر نزدہ۔

ہمدانی ازین متاثر گشتہ "مقامات" خود را تاسیس نمود
 و چہار صد مقامہ در مذمت گداگری یادگار گذاشت در عبارت
 مسیح الفاظ مشککہ را جمع نمودن نزد ہمدانی انشاء نویسی است
 و بس۔ نے نے انشاء پروازی امرے است و را۔ این
 تکلفات بے جا۔

ولے در مقامات ہمدانی بہ بینی کہ او نشر سادہ و شمرج
 و نشر مسجع ہر سہ را بکار بردہ۔ الغرض بظاہر از تکلف خود
 را دور تر داشتہ اگرچہ در ادائے این ہر سہ مدارج بہ تکلف
 در تکلف بر خوردہ۔

بعده ابو محمد حریری متوفی ۴۵۵ھ، مولف "مقامات
 حریری" آمد و این ہمہ نشر نویسی را بہ ہوں گز پیمود کہ
 پیشتر ازو ہمدانی پیمودہ بود۔ اگرچہ بسیارے از فنون ادب،
 مثلاً ضرب الامثال، تابیخ، اعراب، چیتاں وغیرہ را بر
 ہمدانی اضافہ نمود ولے در طریق ادا تکلف را سہ چند ساخت

نثر مرجز را ہم خیرباد گفت تا بہ نثر سادہ چہ رسد و
پہنجاہ مقالہ در نثر مسیح تحریر نمود۔ مگر در حقیقت روح
ادب عربی را ہموارہ از کالبدش آوارہ ساخت۔

بعداً محمود ز مخشری متوفی ۱۳۸۸ھ مولف "کشاف" رسید
و بر جریری ہرچہ دریں باب میتوانست بہفزود مقالات ز مخشری
کتابہ است متداول میان اہل علم۔

تا آنکہ در آخر قرن ہشتم نوبت بہ وزیر لسان الدین
الخطیب مغربی رسید۔ وزیر موصوف بر سبج بندی طوالت
مل و درازی لا طائل را اضافہ نمودہ۔ علامہ احمد المقتدی اندلی
در کتاب "فتح الطیب" جلد سوم و چہارم نظم و نثر وزیر موصوف
را فزایم نمود۔ آنجا ملاحظہ باید کرد۔ در باب نامہ و پیام چنان
طوالت مے بینی کہ بالاتر ازو بولیم و خیال نگنجد۔ وزیر موصوف
ہمیں را فصاحت و بلاغت پنداشت۔ قول یحییٰ بن خالد
بریکی سرآمد فصاحت زماں و اولین موسس علم بلاغت را گوش
نداد کہ او برلئے منشیان خود توفیق نوشت۔ خلاصہ اش اینکہ
"اگر بتوانید ہمہ نامہ و پیام را مثل فیصلہ حکومت و
حکم شاہی سائید۔ کہ بسیار خوب مے باشد۔"

ایزد بے چوں جزلئے خیر دید علامہ عبدالرحمان بن خلدون
را کہ او باوجود اینکہ نمک پرودہ لسان الدین خطیب بود

و مغرور در احسانات بے پایان او۔ وے با او بر سر سیکار آمد
و بر نثر او بسیار سرزنش نمود و طریق او را خیر باد گفته در
ادب عربی سیاق جدید را اساس نهاد۔ و درین عالم تا قیامت
یک طرز اینق یادگار گذاشت که اتباعش ازل روز تا باین زمان
کسے را دست نداده۔ سجع پیمانی را گذاشت و بجائے ضانه نویسی
و تکلفات بارده به حقیقت نوشتن پرداخت۔
نثر فارسی تا این جا کلام بود در نثر عربی و بیان آن غایبها
که دلائل جاگزین شده۔

زبان فارسی که در هر امر دست نگر زبان عربی بود و از
خوان افغانش زله ربا، چه طور ممکن بود که در تکلفات نثر
نگاری تقلیدش از دست دادے۔ چنانچه قاضی حمید الدین در
۱۵۹۶ هجری "مختصات حمیدی" نوشته روح نثر فارسی را گوشمالی
داده بویزانه رسانیده در خیال تکلفات لفظی و اتباع رسوم سجع
پیمانی حقیقت را از دست داده محض باضانه نویسی قناعت نمود
تا باین حد که در اتباع محضات لفظی مقلات را بسکک تحریر
آوردن محبوب ندانست ازل قبل است این شعر او که در
"صنعت قلب" نظم کرده ے
شکر به ترازوئے وزارت برکش شو بهره بلب هر مهوش
علامات اہمال بر شعر واضح و لائح است۔ البتہ صنعت قلب

موجود است و مہول بود مقصد مؤلف شعر۔

از قاضی حمید الدین بطریقہ بہتر، و طرز خوب تر کسے صنعت
قلب را بایں جملہ ذومعنی ادا نموده - (سائل) مرادم دارم -
(محبوب) بر آید یارب -

نتیجہ بحث | جملہ المرام اینکہ برائے انتشار پروازی ہمیں
یک پنج تجویز نمودند - یعنی اضافہ نویسی - وال ہم بطریق نشر
سبج و تکلفات لا طائل -

دور اصلاح | حضرت شیخ مصلح الدین سعدی شیرازی رح

ایں بے احتیاطی پا را کہ ابنا زمان در نشر بکار مے بردند از
دور محسوس نمود و دلش بریں بسوخت - پس کمر ہمت بستہ در
میدان نشر جولائینہا نمود - و بر ابنا زمان واضح گردانید کہ نشر
نویسی و انتشار پروازی بچہ طور باید - شیخ مذکور دریں باب طرز
اینتی و طریق جدید اختراع فرمود کہ کار ہر کس و ناگس نیست
چنانچہ در "ایجاز قصر" کتاب "گشتاں" بسلک تحریر آورد -

کہ ازاں زمان تا حال کتابے ہم پلہ اواز کتم عدم سر بر نژدہ
تا بہ بہتر از وہ رسد - بلکہ حضرت جامی باوجود اینکہ در نشر
نویسی پایہ دارند پس بلند و در انتشار پروازی رتبہ دارند فوق
العادت اگرچہ در کتاب "خارستان" دعوی اتباع طرز سعدی
نمودند و لے دانشمند مے داند کہ شبہ را مقابل در دانہ یکتا

نہاوند و خرہرہ را در بازار جوہریاں آرائش دادند تا بایں حد کہ
شیخ ابوالفضل با آن طنطنہ و شوکت و عظمت ادبی و علو
مرتب و مکانت علمی مے نویسند کہ ”شبے سر بیجب تفکر فرو
بردم کہ جملہ ہم معنی ایں جملہ سعدی .. از بستر زرمش
بجا کتر گرمش نشاند .. در عنایت الفاظ و فصاحت معانی
انشاء کنم۔ نتوانستم و دم از عجز در زدم۔“

الغرض ہمہ فنون نثر را شیخ مذکور در گشتاں جمع نموده
تا شاہراہ باشد سالکان ایں مقامات را و شمع ہدایت باشد۔
رہروان ایں منزل را۔ در گشتاں اولاً جانب معنی را غور
کن از سیاست تا باخلاق فاضلہ چہ طور رہنمائی فرمود
بعداً بجانب الفاظ و عبارات در ۲۔ آیا مے توانی کہ لفظ
از جملہ برداری و لفظ ہم معنی اش بجائے او بگذاری ؟
حاشا و کلاً۔ سخن قطعی است کہ جملہ بے معنی خواہد گشت۔
بنام ایزد پیچوں ! چہ ظلم است کہ حضرت شیخ در ایں
الفاظ سہل منتہی بستہ اند۔

حملہ ہولاکونہ فقط سیاست اسلامیہ را برباد ساخت
بلکہ سیاست، ادب و علم و اخلاق وغیرہ ملکات گرامنایہ
را ہم باستیصال رسانید۔ ازین جاست کہ طریق سعدی
رواج نیافتہ و کسے بریں منوال نیافتہ۔

ایں بود سخن در ایجاز قصر -

دور اطناب | بعد ازین دور دورے دیگر بیامد - مؤلف تاریخ "وصاف" و مؤلف "درۂ نادرہ" طرز دیگر آفریدند گوئی روح لسان الدین خطیب است کہ در قالب ایمان حرف مے زند - و ایں طرز را در اصطلاح اہل معانی اطناب مے نامند کہ مرتبہ ایست بس رفیع از بلاغت - ولے بہ باعث غلو بے جا ایں حضرات اطناب مذکور برا از حدود بلاغت خارج نمودہ بسرحد "تطویل" رسانیدند - کہ مرتبہ ایست مقابل بلاغت و عند ازاں اولی و پرہیز از دو واجب مے دانند -

تا آنکہ نوبت بہ شیخ ابوالفضل بن مبارک رسید در الفاظ سادہ مشکل نویسی را ابراز نمود - پس شیخ مذکور امام اطناب است چنانکہ سعدی پیشوائے ایجاز قصر است و لعل وجہۃ ہو مولیہا -

دور موجودہ و تقاضائے | در زمانہ حال مذاق لطیف حکم او در ادب و انشاء | نمودہ کہ طرز سعدی اگرچہ

اصل است در انشاء و نشر، ولے ادایش مشکل تر است و تقلید طریق وصاف و ابوالفضل مذاق ابنائے زمان شغل نمے کند - دیدہ ہاشی کہ در دور حاضر اصل زبان

پارسی در نشر نہ تقلید سعدی نے کنند و نہ بسوئے ابوالمفضل
 نے گرائند۔ بلکہ اتباع طرزے نے کنند غیر ازیں ہر دو
 طریق - و ہمیں است حال انشاء عربی، در دور حاضر۔
 مایاں ایں طرز جدید را اتباع طرز اروپا نے نامیم۔ لایب
 طرزے است بس عجیب و دلکش۔ فیلہ مفید و دورتر
 از تکلفات۔ چہ حب تقاضائے وقت بہترین انشاء آن
 است کہ معنی اش حقیقتے داشتہ باشد تا قابل انکار۔
 و الفاظش باوجود فصاحت و عذوبت از تکلفات صنائع و
 سجع لا طائل برکنار باشد۔

بنا بریں احتیاج است بسوئے آل نثر نگاری کہ
 مسائل قطعیہ حاضرہ را در سلک الفاظ شیریں کشیدہ
 و در عقد جملہ ہائے فصیح و بلیغ در آورده آویزہ
 گوش اذہان متعلمین گردانند۔ تا ایشان در ضمن ادب
 از حقائق فنون مروجہ و دقائق علوم رسمیه ہم بہرہ
 گیرند۔ علماء گفتہ اند کہ :-

”علم ادب زیب و آرائش ہمہ علوم است۔ علمے
 را بنیادی کہ از پشتیبانی ادب مستفنی باشد۔ مسئلہ دقیق
 تر اگر بہ ادیب جادو نگار و فصیح شیوا بیان بر خورد
 با سہل طریق بدماغ سامعین جاگزین مے تواند شد۔“

پس بجائے حیرت است کہ انشاء پردازان ازین اصل
کلی چرا غفلت ورزیدند۔ و چرا نثر ادب را از حقائق و
مسائل دقیقہ تہی دامن گذاشتن گوارا نمودند۔

کتاب بان شیراز

برائے رفع ہمیں ضرورت و دفع این احتیاج بہ
تالیف کتاب "بَادۂ شیراز" پرداختم۔ چہ شب ہاست کہ
بروز رسیدہ۔ کتب اہل فرنگ و مصنفات اہل اسلام
را مطالعہ نمودہ حسب تقاضائے دور حاضر مواضیح جدیدہ را
منتخب نمودم و بران عبارت ششمہ و طرز شگفتہ، از
لکظ دورتر، بحث نمودم۔ تاکہ ع

چہ خوش بود کہ برآید بیک کرشمہ دو کار

قال اللہ تعالیٰ، فبشر عبادی الذین یستمعون القول
یتبعون احسنہ

این است مجملات از "بَادۂ شیراز" بر قارئین دانشمند
لازم است کہ اولاً موضوع کتاب را از بر کردہ و مقدمہ
را در ذہن خود جا دادہ بخواندن کتاب پردازند و مواضیح
مختلفہ را مطالعہ نمایند۔ تا از ادب و فلسفہ ہر دو بہرہ وافر

بردارند۔ و تا انشاء پردازى برائے رہنموی باشند۔ بہ
حکمت و دانش۔
وما توفیقی الا باللہ العظیم۔

۲۵ فروری ۱۹۳۸ء فیروز حسن بٹ

مضامین

فهرست مضامین

مضمون	متر	صفحه
مطالعه کتب	۱	۷
الورسجان البیرونی	۲	۱۳
تعلیم مخلوط	۳	۱۸
سیر کشمیر	۴	۲۵
حضرت سعدی	۵	۳۱
۴ زمانه با تو سازد تو با زمانه بیاز	۶	۳۸
روضه تاج محل	۷	۴۲
سینما	۸	۴۷
ایران جدید	۹	۵۱
حضرت عمری کرشن	۱۰	۵۷
جنگ عظیم	۱۱	۶۷

صفحه	مضمون	نمبر
۶۰	ادبیات ایران در عهد خلافت مبارکه	۱۲۱
۸۷	ریاضت جسمانی	۱۲۳
۹۲	فرائض زوجین	۱۲۴
۹۷	عمر خیام	۱۲۵
۱۰۳	آداب والدین	۱۲۶
۱۰۸	برکات برطانیه	۱۲۷
۱۱۳	آب تلخوش که صوفی ام الحیاش خواند اشتهی لنا و اعلی من قبله العذاری	۱۲۸
۱۱۹	مستقبل هند	۱۲۹
۱۲۴	الملک یقی مع الکفر و لایقی مع انظم	۱۳۰
۱۳۲	ابوالفیض فیضی	۱۳۱
۱۴۰	حیات اجتماعی	۱۳۲
۱۴۳	شبه از ناف آهو آفریده بشوخ بر سر عالم دوید	۱۳۳
۱۴۹	موازنه مدینیت و بدویت	۱۳۴
۱۵۳	سفر	۱۳۵
۱۵۸	آثر صحبت	۱۳۶
۱۶۱	کالمکه بخار	۱۳۷

صفحہ	مضمون	نمبر
۱۶۲	کتبیہ شمس	۲۸
۱۷۳	حقوق والدین	۲۹
۱۷۹	حقوق اولاد	۳۰
۱۸۱	محبت	۳۱
۱۸۲	سعی و عمل	۳۲
۱۹۰	خاموشی	۳۳
۱۹۳	چود و سخا	۳۴
۱۹۷	آداب الانشاء	۳۵
۲۰۳	راستی	۳۶
۲۰۷	راجہ ٹوڈر مل	۳۷
۲۱۱	تواضع	۳۸
۲۱۵	وفائے عہد	۳۹
۲۱۸	صبر	۴۰
۲۲۱	شیخ ابوالفضل	۴۱
۲۲۷	تفاوت تمدن مابین شرق و غرب	۴۲
۲۳۵	وقت	۴۳
۲۳۹	تمرینات	۴۴

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مطالعہ کتب

مطالعہ را دو اقسام است - مطالعہ طلبہ و مطالعہ فارغ التحصیل اہل علم - فوائد و منافع کہ از مطالعہ عاید می شود در عصر کنونی آید و در جوانی گنجہ بریختی از طلاب مطالعہ را ضیاع وقت و غیر ضروری گمان می برند - ایشان بیار غلطکار اند و سہو شان ناقابل تلائی است - از مطالعہ بر طبائع طلاب باسی می افتد کزو عادت اصطبار و استبدال می آموزند - لیاقت علمیہ زیادہ می شود - علم بسرعت حاصل می شود - در اسباق آئندہ اعانت گیرند - در شکستن سنگلاخ مضامین حوصلہ فرخ می شود و اساتذہ و والدین خوش و خرم می شوند - در امتحان

فوز و فلاح تحصیل شدہ عزت و نام و نمود کسب می شود۔ انعام و وثیقہ دادہ می شود۔ در دین و دنیا بہبود و سود افزودہ می شود۔ معلومات و قوائے عقلیہ مرقی می شود و طلبہ در اینستے جس شان مفتخر و متبحر می شوند۔

از مطالعہ کتب توارخ عروج و انحطاط اقوام بساط بہبود می شود و از احوال و کوائف مردمان ممتاز و اچلہ اسباق اہم اند می توان کرد۔ در بطون کتب عبرت و حکمت و فلسفہ عقلائے روزگار و بکینائے اعصار و امصار موجود است و چنان تجارب و مشاہدات مندرج است کہ برائے سالکین عالم تعلیق در مراحل زندگی مشعل راہ است۔ بدانج و دلائل قدرت و عجائبات بوقلمونی و رنگارنگی مظاہر طہائج و مواد در کتب جمیلہ یافتہ می شود۔ ہر سہب متفاوتہ سائیں شغف دارید باید کہ کتب و رسائل کہ حامل اینہا است مطالعہ کنید۔

کتاب مونس خلوت و اندوہ گاہ جلوت است۔ ازین فوائد سہ گانہ استحصال می نمایند۔ اولاً انبساط و ابتہاج، ثانیاً تریح و ترشح نفس و ثالثاً فضیلت و ابہت شخصیت در اقران و امثال۔ از مطالعہ کتب در اذقان و افہام تشجید و نورے و در قلوب و صدور تقویت و سرورے می نماید۔ ازین در خیالات طہارت و صفاء، شائستگی و شستگی و ارتقا و اعتلا می افزاید۔

مطالعه گننده تعبیر ضمیرش را بوجه اولی ترجیحی می تواند کرد. مردمان
با هوش و خرد و صاحبان عقل و فرهنگ شایسته را که بدون
شوق کتب باشد از درپوزه گری که موانع کتب بینی داشته
باشد کمتر و کمتر دانسته اند. افاضل سخاوتمند را قول نقل کنند
که این چنین گدگری را بر سلطانی هفت اقلیم که محروم از
مطالعه باشند مزج دانند.

چنانکه در انتخاب احباب و ندما احتیاط ورزیدن لازم است
همچنین در نخبه کتب غور و تامل کردن اولی است. مطالعه
کتب غیر مفیده و مضر بدتر از صحبت یار بد است. مرد کیس
و فکر همواره بهی همت و جملگی نهمت خود را به چنان کتب
مخصوص دارد که نتایج مستحسن دارد. درین حالات از مطالعه قلیل
نتایج بهیبه و عظیمه حاصل شدن مشکل نیست. بنابراین در
انتخاب کتب حزم مالاکلام و خوض مستدام لازم بل الزم و
الشیب است.

جبه بجزد کتاب خانه را نگهداشتن موجب فخر و مباهات
پنداشته اند. لیکن حق بجانب ایشان نیست. چرا که ایشان
قرار واقعی استعمال کتب نمی کنند و کماحقه استفاده نمی کنند.
کتب داشتن مزیت و مذتیب و مزین و مطلقا و از آنها هیچ
فایده بر نگرفتند همچنان است که باری تعالی عز اسمه در مبنی

سامی فرموده است: "کمثل الحمار یحمل اصغلاً" ۵

ازان چه شد که کتب خانہ جهان از تست

ز علم ہرچہ عمل مے کنی ہماں از تست

و ہزار داستان ایران اعنی ببل شیراز مسی مصلح الدین

سعدی علیہ الرحمۃ در حق چنین کس فرموده است ۵

علم چنداں کہ بیشتر خوانی ہوں عمل در تو نیست نادانی

نہ محقق بود نہ دانش مند چارپائے برو کتابے چند

وانس بیکن کہ در عہد ملکہ الزہمہ فیلسوف وحید العصر

فید الدہر بودہ است مضمون خود کہ بر "مطالعہ کتب" تحریر نمود

چنین رقمطراز است: "فحوائے او تلخیص کردہ رقم ذیل است۔

از چنین قبیل مضامین بالغ النظری، البکار افکار، تمیق غوامض

و نکات، وسع معلومات، خالق پروردی و معارف پروردی جبلت

انسانی طشت از بام مے شود۔ بیکن فحوائے و مطاوی پیش پا

اقتادہ را در البسہ ندرت و بکارت ملبوس کردہ اہل علم را

مبہوت کردہ است۔

مردمان تجربت و خبرت کارہائے مرجوعہ را بحسن طریق و

سعی جمیل انضمام می توانند کرد۔ لاکن نہ آہنخال ترتیب و تنظیم

مساعی و حسن تعقل بکار برند کہ فضلائے زمن بظہور پیوندند۔ اکثر

اوقات کہ در مطالعہ و کتب بینی صرف کردہ آید تخلیق کنندہ

تہاوں و تکاسل است۔ اگر مطالعہ را بہترت در تریح ترویج
 دہند اہتمام تصنیع و تصف لاحق گردد۔ اگر بہ تقید قواعد و
 ضوابط مطالعہ تنقیح معاملات بعمل آید آن سزاوار عالم باشد۔ مطالعہ
 مکمل فطرت انسانی است و مطالعہ ہم از تجربہ و مشاہدہ تکمیل
 و تثمین یابد زیرا کہ استعدادات ہمو روئیدگیہائے قدرت است کہ
 حشو و زوائد آنہا از قطع و برید مطالعہ فائز شو۔ مردکیاد و
 شاید مطالعہ را بہ نظر استخفاف ملاحظہ کند و سادہ لوح نیکو سیر
 بہ نظر استخوان مے نگرد۔ مرد فطون از مطالعہ استفاضہ کند۔ مرد
 را باید کہ کتب بینی برائے ترویج و تکفیر کند و برائے تسلیم و
 اعتقاد علی العیا و نہ برائے خوش وقتی و گپ زنی و حرافی
 بل برائے تأمل و تفکر مطالعہ را اختیار کند۔

بعض کتب محض برائے التذاد و ذائقہ کردن است۔ لاکن
 دیگر قسم را از موقوف بلع مے کنند۔ بعض دیگر کہ شمار آنہا
 محدود و محدود است درخورد انہضام و تکسر است۔ بالفاظ دیگر
 بعض کتب را جزو مطالعہ باید کرد و بعض دیگر را بتماہا باید
 خواند لاکن نہ بہ نظر غائر۔ قسم چہارم را بالاستیعاب توجہ
 موفورہ مبذول باید کرد۔

کتب بینی فارسی را مکمل و کامل می کنند۔ تکلم انسان را
 ہوشیار و چست کار می سازد۔ و تحریر و خامہ فرسائی درست

کار و راست کردار۔ از تواریخ خوانی فراست و کیاست و از
مشاہدہ حالات و تاثیر کیفیات عبرت حاصل مے شود۔ سخن و
شعر بزلہ سخی و لطیفہ گوئی خلق کند۔ ریاضیات انسان را عاقبت
اندیش و متأمل مے سازد و مطالعہ فلسفہ قدرت عمیق و مبہم۔
اخلاقیات سنجیدہ و متین مے کند و منطق و بلاغت قابل بحث
و تحقیق مے گرداند۔ چنانکہ امراض بدن را مداوات و سہلجات متحقق
و معین است مثلاً گلولہ اندازی برائے سنگ مثانہ و غیرہ صید
افگنی و شکار بازی برائے شش و صدر، یواشگی راہ رفتن
برائے خرابی معدہ و سواری اسب برائے سر و دماغ نافع و
فائدہ رساں است بچہیں اگر حواس کسے پریدہ باشند ریاضیات
برائے او منفعت بحث است۔ اگر در حافظہ سخافت و قوت کم
راہ یافتہ باشد مقدمات و تنقیحات و کلا فائدہ مند است۔ و
اگر کسے پشک از مشک امتیاز نتواند کرد۔ باید کہ ادبیات
را پیش ہنر ہمت سازد تا ہمہ عیوب جسمانی اصلاح
پذیر شود۔

ابو ریحان البیرونی

نامش محمد، ابو ریحان کنیت، پسر احمد خوارزمی بود. در خوارزم
تعلیم و تربیت تحصیل نمود. در علوم قدیمه و فلسفه یونانی
دستگاه کامل حاصل کرد و در ریاضی هم گوی سبقت از
معاصرین برد. شیخ بوعلی سینا همصراع بود و با هم چشک زنی
داشتند. مباحثات تحریری که می کردند در برش موزه محفوظ
است. چهل از خمائے یونان عطش علم خود فرو نشانده برائے
تجسس فلسفه حکمائے هند عزم هند داشت لکن اینج صورت
نیی بست. چهل کوکب محمودی به نصف النهار رسید او
خوارزم شاه را فرمان مرسل کرد که فضائے آنحضرت را بوسی
فرستند. ابو الحجاز خمار و البیرونی به افتخار تمام در زمره اکملین
محمود داخل شدند. بیرون در اقطاع سندھ شترے بود. چهل
اندر آن بلد تا بدیر اقامت داشت خود را از اسم بیرونی مشهور
گرو.

دیرین زمانه محمود محمود با جود لامحدود محدود هستند

یخاڑے کرد و سکہ سطوت و جبروت بنوگ تیغ و سنان
 بر دل ہندیان بے دلاں سے ہنادر۔ آل شہسوار میدانِ عمل
 بہ اعانت تیغ خامہ خزانِ علوم و فنون علما و حکمائے ہند
 را امانی داشت و بر دل و دماغ ہندوستان یعنی بر ذہان
 حکمت و سرانہ پرورش فائزہ را آواز کرد۔ بیک وقت دو
 فاتح بر ہند تاخت کردند یکے بذریعہ فوج و سپاہ و طبل و
 علم در فزاید مادی کوشاں بود این حملہ جات محمودی رنگ
 مستحانہ داشت۔ دیگرے حملہ علمیہ بود و فاتح آل ابوریحان
 بود و ادوات و اسلحہ جات کہ او بکار برد ادبیات عربی فارسی
 و سنسکرت بود و در علوم جوش و نجوم، جغرافیہ، ریاضیات و
 ہیئت بہرہ وائی داشت۔ او با آنکہ غبی النسل بود در عربیت
 وائی ہمسرے نہاشت و در سنسکرت نہ صرف شاگرد ہنود بود
 بل استاد شائے گردید این طریقہ را است کہ در آل ایام ہندوستان
 کہ مرجع شورش و آشوب بود بیرونی چنین تفصیلت جہاں
 آکتاب کرد۔

تقاویف ابوالریحان بیرونی شہرہ آفاق است "القانون المسعودی"
 بہارِ بلند مرتبت است۔ این بنام سلطان مسعود بن محمود بن
 سبکتگن انتساب دارد و در ۳۸۴ھ انتہای تمام تمام شدہ
 بود۔ در ۴۸۸ھ مستشرقے از سرزمین المان این را انوایم

الطباع منقلی گروانید و در زبان انگلیسی هم او را منتقل کرد
 و در مستقر دولت انگلیسیه (لندن) بهم می رسد۔ اسمیل
 ابو الفل که جغرافیه نویس عظیم الرتبه است در کتاب تقویم البلدان
 خویش این مستفید شده است۔ الآثار الباقیه عن القرون
 الخالیه من تصنیف الوریحان دارائے موضوعات نجوم و تواریخ
 است۔ این هم تادیه المثال است۔ الارشاد فی احکام النجوم
 و کتاب التهنیم فی صناعة التجهیم در نجوم، الجواهر فی الجواهر
 و الحجاب الطبیعة و الغرائب هر دو در فن طبیعیات و کتاب
 الصيدلة در طب و مقالید البیت در علم فلکیات نوشت۔
 کتابچه در خواص اعمال خطوط و استخراج و تر تحریر نمود۔
 این سائر کتب نتائج و کاوش های ذہن است و تا
 اکنون از او یادگار مانده۔

عجائب الهند احاطت بر علم جغرافیه دارد و معلومات گراں
 ارز و کارآمد درباره علوم هندسه و فلکیات هم در بطن آل
 کتاب یافته می شود۔ پرامنور ساخاوی الماوی در ۱۸۸۸ء
 مقدمه ضم کرده کتاب را طبع نموده است۔

الوریحان را بجز تصنیف و تالیف و تدوین و تدبیر
 بیچ شتله مطبوع خاطر نبود۔ در اثنائے سال محض دو
 روز محض به معاش کرده بود و جمله اوقات عمری را بر

مطالعه، تفکر و تامل و تحریر کتب مختصر داشته بود از طرف دولت دنیا خیلی مستغنی و بی اعتنا بود. در ایامیکه القاتون المسعودی زیر تحریر بود سلطان صره هائے زر مغربی بر خطه بار کرده پیش او فرستاد. البوریجان روزی که یک روز بگرفت و بقیه را بهیل کرد.

در چهار مقاله قصه مندرج است که مخبر به علم نجوم او است. و هوا هذا — آورده اند که یحیی الدوله سلطان محمود بن ناصر الدین بشهر غزنین بر بالائے کوشک در چهار دری نشسته بود بباغ هزار درخت روئے بالوریجان کرد و گفت: من ازین چهار اندکدام در بیرون خواهم رفت و حکم کن. و اختیار آل بر پاره کاغذ بنویس و در زیر نهالی من نه. و این هر چهار در ره گذر داشت. البوریجان اضطراب خواست و ارتفاع بگرفت و طالع درست کرد و ساعتی اندیشه نمود و بر پاره کاغذ نوشت و در زیر نهالی نهاد. محمود گفت حکم کردی؟ گفت کردم محمود بفرمود تا کنند و تیشه و بیل آوردند بر دیوار که به جانب مشرق است در پنجهیں بکندند و ازاں در بیرون رفت و گفت آل کاغذ پاره بیاورند. البوریجان بر و سه نوشته بود که ازین چهار در پنج بیرون نشود بر دیوار از مشرق در می کنند و ازاں در بیرون شود. محمود چوں بخواند طیره گشت. گفت

اورا بمیان سرلے فرو اندازند۔ چٹاں کردند مگر بابام میانگین
 دلمے بستہ بود۔ البورچان بر آں دام آمد و دام بدرید و
 آہستہ بزین فرو آمد چنانکہ بر وے افکار نشد محمود گفت
 بالورچان ازین حال بارے ندانستہ بودی؟ گفت اسے خداوند
 دانستہ بودم۔ گفت دلیل کو؟ غلام را آواز داد و تقویم از غلام
 بستہ و تحویل خویش از میان تقویم بیرون کرد در احکام آں
 روز نوشتہ بود کہ مرا از جائے بلند بیندازند ولیکن بسلامت
 بر زمین آیم و تندرست بر خیزم۔ ایں سخن نیز موافق رائے
 محمود نیامد۔ طبرہ تر گشت۔ گفت اورا بہ قلعہ برید و باز
 دارید۔ اورا بہ قلعہ غزنین باز داشتند و شش ماہ در
 آں حبس ماند۔ ع

سخن فہمی عالم بالا معلوم شد

تعلیم مخلوط

۵

منی و انم حریت نامہ چون ست ہی و انم کہ - عنوانش - بخون ست
 خدائے لم یزل را بیکراں صفت و ثنا کہ انسان را از
 زیور حیا و شرم مخفی و آراستہ کرد و بتی خیر الودا، جمیل الشیم
 صاحب جود و کریم را بے پایاں درود و تحیہ اسنی کہ امت خود
 را بیش از بیش پیش از وقوع مفاسد مہلکہ مطح گردانید و غلغلہ
 اہل من مزید در بساط عالم زد - چنانکہ فراقان حمید ترجمانی
 دے نمودہ مے گوید و ان کنتہ فی مرہیب مٹا فزلنا علی
 عبدنا فالوا بسورۃ من مثله - و در جائے دیگر مے سراید
 کہ و لایاتون بمثلہ ولو کان بعضهم لبعضہم ظہرا
 پس چون ازین برہان معلوم شد کہ ہدایات نظام تکوینی بہتر
 از نبی الحان و الانش بیچ کس نخواہد آورد - چہ ہر چند عقل
 و تمیز باو سید کائنات ہمنان گذشتہ اند نصیب کس نیست -
 ازین باعث کسے خوب گفتہ کہ ۵
 چوں بہ شناسش نگاہ موسی کرد شدن از امتش نمنا کرد

پیش از اظهار حقیقت مطلوب چند مقدمات را باید نگاه داشت - اول اینکه گردش فلک دواره دائماً بر یک پنج نیست و مسلم است که سه

هر که آمد عمارت نو ساخت رفت و منزل دیگر را پروا نداشت
دوّم اینکه از ازل تا ابد اگر جمله کائنات پشتیبانی یکدیگر ساخته گوشش و کاوش کنند مصلح هیچ نبی کونین (صلعم) و هدایات هیچ قرآن حکیم نخواهند آورد - سوّم اینکه انسان از همه اشیاء ممتاز است و از میان افراد نوع بشر شریف نجیب را امتیاز کامل است و نجابت و شرافت را اصل و اساس جز بجا و عفت دیگر هیچ نه - چهارم اینکه زن در خلقت از مرد درجه دومی دارد و تبع است نه برابر و مقدم اگر چه مقدمات دیگر هم هست که معاون و ممد در ایضاً کشف مطلوب است لکن بریں اکتفا کرده به مقصود می پیایم تا که "خیر الکلام ما قلّ و دلّ" از دست نرود - و پُر سخنی بهلال نه انجامد -

از مقدمه اول معلوم شد که تغییر و تبدل را چاره نیست پس انسان را باید که اولی العزّی را پس پشت نه اندازد - و بالوقت شود نه ابن الوقت و مصادمات حوادث را کوه سال بر پاشی اندازد - پس چوں زمانه ما زمانه ترقی مادی است

و توغل در تکثیر عظام دنیوی و توفیر در تلذذات و متاع
راحت و آسایش گوناگون قطع نظر از تربیت جزو اشرف
که روح است فکان صار نسیاً منیاً لهذا هجوم باطل بر پیرایه
حق این چنین بشدت گشته که گویا هلاک مع خیل چشم در
صدد خرابی پر شوکت و حشمت سلطنت عباسیه است و منتحق
است که هر که شمشیر زند سکه بنامش خوانند- لهذا تعلیم مخلوط
و جز این دیگر مفاسد ناگزیر بوجود خواهد آورد و پیشکش را
چاره بجز تسلیم نیست که

نا سزای را چو بینی بختیار عاقلان تسلیم کردند اختسایار
و این را هم علاج بود ولیکن امت بنمود را چه باید کرد
که بر شمع مغرب پروانه وار هجوم ساخته است- همچو طوفان ما
را نیز در گرداب کشیده اند و خرپوزه از خرپوزه رنگ می گیرد-
از مقدمه دوم معلوم می شود که اصلاحات نبویه را بعمل
آوردن باعث نجات و فلاح است چه مسلم جمله فرزندان
هست که انسان را باید تابع شدن به عقل و حکم و مباحث
بلع سلیم تا ملکات ردیه برو چیره نشود و چون این برایات به
بختا است و اگر برین کس عاقل شود در دایره فائز المرام
گردد-

و حقی نیست که آنچه نصیب الهین خود ساخته بودند سلاطین

جہاں پر را سر بدیوار آوردند۔ و سطوت موروثی شان در عش و
 قاشاک آہستہ آہستہ و حکم حضور اینکہ الحکمة صالة المؤمن نہ
 اینکہ ہر چہ آید بلا تمیز و تفتیش دست خوش باید نمود۔ چہ
 الدنیا حلوة خضرة .. الخ و عسی ان تحبوا شئیا
 و دھو شمر لکم ہر کس را خصوصاً امت اسلام را فلان جزہ
 بقوانین فرقان نہ خواہ گشت۔ و لو اعجبکم کثیرۃ الخبیث
 و لعبد مؤمن خیر مشرک و لامتہ مؤمنۃ خیر من
 مشرکہ۔ و واضح است کہ مدعیان تہذیب نیز خوشہ چندان
 اند نہ مومسان چہ حالت پیشینہ شان شاہد عدل است۔
 و معاصران ما نیز بیشتر قواعد اسلام را جذب نمودہ اند اگرچہ
 بزبان تسلیم نے کنند چرا کہ طرز پیشینہ شان مبانی کوائف
 عالیہ بودہ است۔

از مقدمہ سوئم معلوم گردد کہ چوں حیا نباشد شرافت
 عنقا گردد و اصل نجابت حیا است لہذا گفتہ اند الحیا من خیر
 کلہ و اذا لم تستحی فاصنع ما شئت۔ و جملہ آداب
 موقوف بر حیا ہست ازینجہت نبی کونین تاکید فرمودہ گفت
 کہ الحیا من نصف الایمان۔ پس چوں کسے بریں متاع عزیز
 حملہ کند آدمی را باید مدافعت کردن نہ سپر انداختن کہ چوں
 اورفت آدمیت نماند و بے آدمیت در زمرہ دیو و دغا

شود۔ بل اسفل وازل وے۔ و دیریں عالم ع
 نباید کہ نابت نہند آدمی
 و چون از مقدمہ چہارم واضح است کہ زن در جبلت
 و فطرۃ حیثیت نالوسی دارد و با او معاملہ ہم مطابق درجہ
 وے باید نمود چہ افراط و تفریط جز خسر الدنیا و الآخرہ نتیجہ
 ندہم۔ و باید ہمید کہ در ہر کلیہ مستثنیات ناگزیر است۔ و
 عالم انسان ہم ازو خالی نے و کسی چہ خوش گفتہ کہ سہ
 نہ ہر زن زنت و نہ ہر مرد مرد۔ خلیفہ انگشت یکساں نہ کرد
 پس ہمیشہ محل بحث را مد نظر عامہ افراد شئی باشند نہ
 خاص و خاص الخاص۔ و زناں جملہ یک گوئند چہ خود عقلا
 گفتہ اند سہ

نہ مثل زبیدہ است ہر بیوہ نہ انجیر نام است ہر مینوہ
 و یقین است کہ اکثر بل قریب کل افراد زن کم عقل
 ہستند و ایثار را شائستہ اند نہ امر و انتظام امور کلیہ را۔
 و بوجہ کم عقلی و قصور فہم زیادہ میل ایشان بہ فساد باشد و
 کسی چہ خوش گفتہ کہ سہ

اگر نیک بودے سرانجام زن زناں را مزین نام بودے نہ زن
 چون این مقدمات معلوم شد واضح گردد نتیجہ تعلیم مخلوط
 ہمہ مائل بہ فساد خواہد گشت و آنچه تعلیم سنواں را والہ گشتہ

اند۔ ما نیز معترف ہستیم لیکن سجدیکہ از دائرۂ عفت بیرون نشود
 چہ خدائے بزرگ و برتر کہ خالق ہمہ کس است و انجام ہر کس
 خوب ہے داند تخلیق عورت را علت اطمینان و سکون مرد قرار
 داده است و گفته کہ و خلق منہما زوجہا بسکن الیہا۔ و
 عورت ہم محل تولد و تناسل است و تا قیامت این کار از او
 بظہور خواہد پیوست۔ پس اگر تعلیم مخلوط بیاں افتد از بسکہ عورت
 عمل کشش میں طبعی مرد است کار تعلیم بمعاشقت ہار آور
 خواہد گشت۔ چنانکہ بر بینندگان تضاویر متحرک و منکمل واضح
 است کہ در پردہ کہ سکرین (Screen) گویند حالت بیانی
 جنوں باین غوغائی عشق از کدام ابتدا نموده است ازین تعلیم
 مخلوط است۔ و ۵

مرد باید کہ گیرد اندر گوش گریخت است پند بر دیوار
 و مقصود ضائع خواہد گشت۔ ہیچو زاع کہ بہ تگ کبک
 پرواز خود ہم از دست داد۔ و این چنین مفسد را اروپا
 کنوں انجام دیدہ نالال است و کف افنوس ہے مالہ رع
 کار چوں از دست رفت کنوں چہ سود

چنانکہ بر قاریان جراید محقق نیست۔ اگرچہ در تعلیم مخلوط
 فائدہ اموال و مبلغات است لیکن مال برائے صیانت نفس و
 حفاظت عورت و عفت است نہ برائے تعیش بے محل و اسراف

ناروا۔ و اینکه مے گویند کہ چون چیزے را بسیار دیدہ شود او از
نظر اعتبار ساقط گردد۔ این کلیہ در حق اختلاط زن و مرد عاید
مے شود کہ این اختلاط پنبہ با ائش است و کسے چه خوش
سراییدہ ۛ

نہ تنها عشق از دیدار خیزد بسا کیں دولت از گفتار خیزد
و نتیجہ تعلیم جز پائیں نخواہد بود کہ زن خواہد گفت ۛ
دلم بروی و دلداری نکردی غم دادی و غمخواری نکردی
و مرد خواہد گفت ۛ
دلم خواہد کہ پدم سوئے یارای دوال من بدست باز دارای
و سامع خواہد گفت ۛ

لہ بالغان این عہد زن مشرب اند یکسر
مروانگی جوئید از هیچ مرد عالم
بلے تعلیم مخلوط صفار ہر گوانہ منفعت بخش است لیکن از
خطوہ ہم خالی نیست۔ کہ ۛ
خشت اول چوں نہد معمار کج تا ثریا مے رود دیوار کج
ۛ

مراد ما بوضوح بود۔ گفتیم حوالہ با خدا کردیم و رفتیم
این مصنون بسیار طویل الذیل است۔ مگر بقدر کفایت را
بس است ۛ

سیر کشمیر

در عہد طفلی از افواہ اکابرین و اسباق مدرسین بانگین بہ
 سمع این بندہ رسیدہ بود کہ کشمیر خطہ ایست بے سہیم و بے
 عدیل بر روئے زمین۔ اکرت در تابستان این حقیقت کبرلی
 از مکاسن قوت بہو اطن فغل بر حسب دلخواہ بظہور نمودہ کہ
 اشتجار ثمر دار قطار اندر قطار، مردمان بار بردار، زنان مرمرین
 جسد صد رشک عنادل چین و گلزار مصروف کار، جبال مرتفعہ
 و متضاعدہ و طغیان آبہائے طوفانی انہار برای العین مشاہدہ
 نمودم و خوشوقت شدم۔

اگر قدرت حق را تماشا خواہی کرد : و روح مردہ را
 مجدداً احیا خواہی نمود بیا یک ساعت سیر کشمیر کن و دل
 را شاد و از مسرت آباد گرداں مے

از گل و گلزار آں قدرت باری عیاں
 عقل سراسیمہ سرگشت بہ حیرت مہاں
 ما چہار نفر روز سعد اندوز بکال سکۂ بخار سوار شدہ عازم

کشیر جنت نظر شدیم - تا راولپنڈی بہ امنیت تمام مسافت نمودیم
 بعد آں پہنچ راہ آہن نیست و موترها و لاریها بکار برند - از
 پندی تا کوه مری سیرده فرسنگ است و راہ بہجوزلف محبوباں
 پُر پیچ و مرعولہ دار است ہرکہ تخریبہ سابقہ بہچنین سفر نداشتہ
 باشد سرش خیلے چرخ زند و اگر مبتلی و پر معدہ باشد قے کند
 و حالتش دگرگوں مے شود و اصلاً منتظی مے شود - لہذا حوضات
 پیش خود نگاہ داشتن از واجبات سفر است و باید کہ ماسوائے
 چاہ - پہنچ چیز نخورد - و خلو معدہ مفید ترین مداوات است -
 اگر پہنچ نشود از کثرت سرگردانی و غشیاں ضرور لاحق شود -

راہے کہ بجانب کشیر می رود در خوبی نفاست و لطافت،
 لطفت و نزہت و منحت و حضرت بے مثال است ہمیں وجہ
 موجب است کہ ناقضان زمانہ و صیرفیان نقود کمال در توصیف
 کشیر و نواحی و سواد آں رطب اللسان و عذب البیان شدہ اند
 چنانچہ عربی شیرازی مے گوید:

ہر سوختہ جانے کہ بکشیر درآید گر مرغ کباب است کہ بالال و پراہید
 گویند شاعرے را اتفاق سفر کشیر دامگیر شد - چوں در ناجیہ
 پیر پخال رسید رخت اقامت گسترد و آسجا را مہیت خود گردانید
 آں خطہ زمہیر آں کوتاہ ہیں را ہمہ شب بر مضجع خود بغلطانید
 و یک ثانیه ترفیہ خاطر عاطرش نداد - باداواں برخاست - و

بسیار برسم شد و زبان طعن بکثاده گفت ه
نه برف است اینکه بارو بر سر پیر فلک تفت میکند بر روئے کشمیر
الفقه بھولے گوش خر دندان خر شد

اگر موثر ہمہ روز رواں باشد پیش از بیست و چہار ساعات
در سری نگر کہ مستقر گمانی است خواہد رسید لکن لاریہا در
رسیدن سری نگر سالم دو روز گیرد و بسیار تکاسل و خستگی را
موجب باشد۔ در راہ مگر خانہائے دولتی قائم کردہ اند کہ خیلے
خوب و وسیع و مزین باشد۔ اول مرتبہ ایست کہ بہ کال سکہ
بخار و لاری چنیں طویل مسافت طے کردم۔ بسیار خوب و
راحت بود۔ لاری ساعتی پنج فرسخ راہ مے پوئید۔ تندی حرکت
لاریہا بطورے بود کہ کلاخ و قتیکہ در پرواز مے بود لاریہا در برابر
او رسیدہ ازو مے گذشت و کلاخ پس مے ماند این عجب نمایشائے
دل خوش کن مے بود کہ بصارت را مسرور و بصیرت را پر نور
مے کرد۔

در ہر بست و پنج میل یک قراول خانہ بجهت حفظ راہ
و بعد ہر چند فرسنگ آرام گاہے ساختہ اند کہ محل استادن
لاریہا است۔ آغا مردمان سوارہ پائین آمدہ آب می نوشند و
قدے تفرج مے کنند۔ نیز صاحبان لاریہا آہنا را آغا چرب مے
کنند و آب مے نوشانند۔ آہائے عیون و آبخار ہا چاییدہ ہنچو

برف زده و شفاف مثل بلور باشد۔ جان و روح را غرحت و تازگی و جسم خاکی را بالیدگی بخشد۔ در راه تشیب و فرائز با مضابط است۔ گنجے قریب چرخ نیلوفر سی حاصل شود و گاہ در قلب و ناف زمین مقیم باشیم۔

به هزار رنج و تعب راه که با عیش و طرب مخلوط بود به منزل رسیدیم و شکر خدا بجا آوردیم۔ صدق و صحت این شعر سعدی معلوم گشت۔

بے کرب و رنج گنج میسر نمیشود مرد آل گرفت جان برادر که کار کرد
در سرنیگر رفته زور قے بکرایه گرفتیم و تا سیزده روز بر روی آب ماندیم۔ هنگام مراجعت سیر کارخانه پنبه رسی و پیچ ماسی کردیم
مردمان کشمیر با وصف چرکیں بودن و شوغلن لباسی دیں مصنوعات خیلے چابک دست هستند زنان کشمیری که در حق شان کسے

زن کشمیر در کشمیر بے شوهر نئے ماند

اگر ماند شبے ماند شبے دیگر نئے ماند

گفته تقیص و تفضیح ایشان کرده است و نشان خبث باطن خود داده است از مردمان خویش دیں صنف عقب نیستند بردستگاه بدل و جان کار می کنند و از ایشان کم نمی آرند۔

روزے بهار و حش رقتیم۔ انواع طهورے و حیواناتے که در

کتابے نوشته اند همه آنجا بهم می رسد۔ از هجوم مردمان تماشایی

عمن نبود که کسی آجنا تا بدیر نماند بکند۔ شیر ایالدار، میمونهای
تختلف اللون، انواع طوطیا و طاوسها و اقنای مرغهای شوش
و شنگ مقصود بودند۔ علاوه اینها در کثیر مقامات سرد سیر و
سیر کن هم هست مثلاً گاهبند بل، گاگری بل، حضرت بل، اچھا
بل وغیرہم۔ سیاه آبی که آزا ڈل گویند قطعہ ایست آب
مسطح که چند فرسنگ پهنائی دارد۔ مردمان ممالک دور و دراز
برای دیدن ڈل و آرامش دل آجنا می آیند و کشتیا و دکانها
گرفته روزگار فرصتی بسر برند۔

بر رخ نور کثیر اصحاب کشاره داغ نہ اند زیرا کہ با این
قدر آب مصفا، ہوائے تروتازہ اثمار شیریں و تفرجگاہ ہائے
دلنشین ایشان ملوث بہ چرک و گندگی باشند۔ در اعمار خود
اغلب سہ بار جسم را شست و شو کنند۔ اولاً بوقت ولادت
ثانیاً بوقت عروسی و ثالثاً ہنگام مرگ و جنازہ۔ چوں ایشان
جامہ بر تن کشند باز خود از تن جدا نمی کنند مگر عنال این
فرض را انجام دید۔

زنان کثیری بغایت خوشگل باشند لکن از حسن و دلاویزی
محض بچیز اند۔ جامہ گندہ زیب تن می کنند و بدگلی نمایند
باید کہ از وجود نامسعود کشمیریان کثیر را کہ رشک فردوس
بریں است ۵

اگر فردوس بر روی زمین است بهین است و بهین است و بهین است
پاک بکنند که بهین یک عیب است و بس -

کشمیریان بسیار دروغ باف هستند در داد و ستد لاف زنی
و دروغ فروشی و تیره شان است - پیرپرست اند و پرستش قبور
هم کنند - حضرت بل مقامیست در کشمیر که آنجا موئے مبارک
آنحضرت صلعم مدفون است - مردمان ضعیف الاعتقاد روز آدینه
آنجا در صورت ازدحام می آیند و شرف و کثرت قبر را گرفته
باواز بلند الحاح و زاری می کنند نظاره آن عبرت گرفتنی
است - ع بریں عقل و دانش ببايد گریست

شاعری در مدح و وصف نگاری این خطه دلیزیر قصیده غزلی
ترقیم نموده است - برائے صیانت طبع طلاب درج ذیل است -

مثلش نشان نداده کسانی که دیده اند
ملک جهان و عرصه دوران روزگار
چشم زمان و عین فلک مثل او ندید
باغ بهشت گشت به پیکش شرمسار
صد بار آسمان بگرد زمین بگشت
تا همچو کشمیر یک باغ پر بهار
آرد بروئے ارض میسر نشد و لیک
پس مضطرب شد دست و شب و روز بهقرار

سیارگان گنبد نیلوفر سی که اند
 یک انعکاس گلشن کشمیر پُر بہار
 باغ نسیم و باغ نشاط است جلوه گر
 تا طالب بہشت نہ ماند در انتظار
 وادی کشمیر بود خال روئے دھڑ
 ہم غانۂ جمال رخ دشت و کوہسار
 کشمیریان بہ جن صبح و بہ دلبری
 گوئے سبق ربودہ ز خوبان ہر دیار
 آل زلف و خال و عارض سیمیں کہ پیش او
 خور و پرسی مدام غجل بہشت و شرمسار
 تسنیم و سلبیل خجالت ہے کشد
 زان چشمہ ہائے آب مصفا و آبشار
 مہتاب بہت یک گل شبوئے آل چمن
 خورشید زرد آلوئے آل باغ پُر بہار
 و این شعر آخریں کہ بہترین ہمہ است کشمیر را بر ستانی
 جہان مزج قرار دادہ است و ہو ہذا
 کے آفرید خطہ چوں ملک کشمیر
 دست قضا و قدرت خلاق کردگار
 در کشمیر (سمریکر) چہار باغات قابل نظارہ است باغ نسیم

باغ نشاط، شالامار باغ، چشمه شاهی - سیاحان جهان و
 مساحان دوران آنجا را ورود کرده مسرت فراوان و نشاط
 بے اندازه حاصل کنند - نورالدین جهانگیر و نور جهان از باغات
 ثلاثہ حظ مفرد اندوختند و زندگی خویش را بعیش و کیف
 بسر بردند - چنانچہ کسے بریں حظ گفته است
 صبح در باغ بنیم و شام در باغ نشاط
 شالامار و لاله زار و سیر کشمیر است و بس

حضرت سعدی

۱۱۸۴ تا ۱۲۹۱ هـ

طرز کلام و حالات زندگی شیخ سعدی به نسبت دیگر شعرائی فارسی بعدالمشرقین دارد. شیخ عالم با عمل بود. چیزی نه گفت که نکرد و نکرد که نه گفت. کلامش سلیس، عام فهم و پسند قلوب عوام است. بنا برین در محافل و مجالس مطبوع و خواطر شده است. اشعار و حکایات منشورش از محاسن اسلام و تعلیمات مالا کلام محشو است. شیخ به لباس نصائح ترغیب و خوش معاملگی، خیریت، مهربانری، خدا خونی، پابندی اصول حق اسلامیه، ایمان و تدبیر داده است. هیچ مبلغ اینچنین کار مهم انجام نداده.

او عارف گوشه نشین و زاهد عزلت گزین نبود. و کسبه را مشورت ترک عالم نه داد. شیخ در ۱۱۸۴ هـ میلادی در خاک پاک شیراز که عجب خطه مردم زا است در عهد اتابک سعد بن زنگی از کتم عدم بمنصف شهوود ضواقلن شد. و چون به سن بلوغت رسید در کلیه نظامیه بغداد به معونت

وظیفہ و ادارہ شاہ موصوف تحصیل علم می کرد چنانکہ خود مقرر
است ۵

مراد در نظامیہ ادارہ بود شب و روز تلقین و تکرار بود
شیخ بر مناسبت نام اتابک سعد بن زنگی خود را سعدی
تخلص کرد۔ چون مغول نامحقول بر شہر شیراز تاختند شیخ در
بغداد رخت اقامت افگندہ بود۔ بعد تکمیل تعلیم و فراغت
تحصیل شیخ سیاحت ممالک ایران و توران، چین و ہندوستان
عرب، شمالی افریقہ و فلسطین و ترکستان کردن گرفت۔ در فاتحہ
بوستان خود معترف است ۵

در اقصائے عالم بہ گشتم بے بسر بروم ایام با ہر کہ
تنہا نہ ہر گوشہ یافتم نہ ہر خرمنے خوشہ یافتم
شیخ در اثنائے مسافت در حروب صلیبیہ در طرابلس تاجند
سال در اسارت بکار گل سازی گذرانید از انجا بتوسل مخلص
اخلاص اندیش مخلصی جت۔ رہانندہ اورا دخترک داد۔ لاکن
ایں زنا شوقی مساعد نہ برآمد۔ قصیدہ نامرضیہ ایں عروسی
در کتاب نفیض افصاح ایں مے کند۔

شیخ مکرراً بعزم سیاحت از خانہ خروج کرد چوں سفرش
اختتام پذیرفت او صوب صواب بجانب شیراز راجع کرد۔ دید
کہ فتنہ ایلخانی فرونشستہ بود۔ شیخ بدلجعی حالات اسفار

بزرگان شیریں بہ ادائے دلشیں قلمبند کردہ خراج تحسین اور
عالمیاں وصول کردہ۔

تراجم گلستان و بوستان شیخ در السنہ عالم یافتہ می شود۔
 ازین تخمین می توان کرد کہ ہر دو کتب چہ قدر مقبول و موثر
 است۔ این ہر دو علی الخصوص اول الذکر گوہر بے بہا است و در
 فصاحت و حکم لاتانی است۔ شیخ در کوزہ دریائے ذخائر را
 گنجائیدہ است۔ علاوہ ازین شیخ را غزلیات، قصائد و نظمها
 ہم لاتعداد است۔ در غزل او را استاد مسلم الثبوت راستند
 و بعضے او را پیغمبر گفته اند۔ رباعی مذکور بریں معنی دالست
 در شعر سر تن پیمبرانند ہر چند کہ لا بنی بعدی
 ابیات و قصیدہ و غزل را فردوسی و اوزی و سعدی
 شیخ ہم قصائد غزلیہ و در اوصاف مدوحین خود لیکن قصائد او از
 رنگ و بوی ابتذال مبرا است او کسے را توصیف نادر او نہ کرده است بل زبا
 یادہ گوئی و دہرزدہ سرائی را ہم نگشودہ است۔ در اکثر و بیشتر
 قصائد الابواب فصاحت و مواعظ مفتوح گمودہ است و بے حجابانہ
 و بلا خوف و ہراس نصیحت و حکمت می کند۔ بسا اوقات
 عم مدوح مے شود۔ چنانچہ در قصیدہ کہ در مدح انگلیان
 گفت۔ چنین گفت مے

چنین پند از پدر نشنیده باشی

بہ چنیں ہے باقی و تہوڑ کیسے سلاطین مطلق العنان را موعظت نکرد
 کہ او می کرد۔ سخن اینست کہ او کور باطن نبود۔ چہاںستہ بصیرت
 ہم داشت۔ علی الرغم علمائے سواد صالح و پرہیزگار، نیکو سپرد
 نیکو شعار، راست باز و خوش کردار بود۔ سلاطین دول از
 اعناق دل اورا بہہ وجہ بہتر و بہتر می پنداشتند و از
 کلمات او سرمو انحراف نمی وزیدند۔

این عجب است کہ چنانکہ او مشہور است ہمیں قدرتش
 نامعلوم است۔ چنانچہ اسم شیخ و مدت عمرش ہر دو
 ماہ الانتراغ است۔ کہے اورا مصلح الدین سعدی شیرازی
 موسوم کردہ است و کہے اورا شرف الدین نامیدہ و مصلح الدین
 لقبش مقرر کردہ است۔ بقول جامہیر او یکصد و بیست سال
 زندہ ماند۔ لیکن دریں ہم خلاف است از کتب او مسیح
 صراحت نمی شود۔ شیخ در اوائل عمر پدر مردہ گشت، چنانکہ
 از کلام اعجاز التیام او مستنبط می شود کہ پدرش در طفولیت
 او را داغ مفارقت دادہ عدم سفر آخرت کرد۔ شیخ می گوید
 مرا باشد از درد طفلان خبر کہ در طفلی از سر بر فتم پدر
 مذہب شیخ ہم مسئلہ اعتلاقی است۔ اہل تسنن او را
 متبع سنت و الجماعت کہ مذہب ائمہ براعت است گمان می
 برزند۔ لاکن اہل تشیع او را شیعی غالی گویند و حق بجانب

ہر دو نیست۔ نیز کہ اس چنیں مردماں لاندہب نے بل بے
 قید مذہب باشند کہ ہر دلعزیز شوند چرا کہ اختصاص مذہب
 خاص مزیل صیت باشد۔ ایشان ہرجائی باشند و بر طریق
 خدما صفا دم ما کدر گامزن شوند۔

شیخ صوفی منش، و فقر دوست بود۔ از صحبت امراء
 نفور و علمائے گندم نا جو فروش دور می بود در سن صد و
 نود و یک ہجری لا ولد وفات کرد۔ کسے تاریخ فوتش دریں
 اشعار گوہر بار ترقیم نموده است ۵

در ہجر معارف شیخ سعدی کہ در دریائے معنی بود غواص
 مہ شوال روز جمعہ روحش بجاں درگاہ رفت از روئے اخلاص
 یکے پرسید سال فوت گفتم
 ز خاصاں بود ازل تاریخ شد خاص

زمانہ یا تو نسا زد تو بار زمانہ بساز

ذات پہچون و بے چگون را حمدیست کہ نہ پایاں دارد نہ
 آغاز۔ و ہمچنین فخر موجودات را کدام است کہ شنائے او
 کما حقہ گوید۔ ازینجا است کہ سعدی عجز نفس الامری را از
 جانب ہمہ کس بدیں شعراط می کند و چہ خوش می گوید
 چہ وصفت کند سعدی نام تمام علیک الصلوٰۃ لے بنی و السلام
 و بنی کونین (صلعم) از میان ہر کہ و مہ ازینجہت این شرف
 مطلق یافتہ اند کہ با زمانہ نساختہ بل زمانہ را بقوت قاہرہ
 عدالت خود تابع و مقتفی اثر ساختہ اند۔ چنانکہ خدا کے قدوس
 آن فیض گنجور اولی الابصار را بمنشور احسان خود
 نواختہ می گوید۔ ما اناکم الرسول فخذوہ و ما نہماکم
 عنہ فانتہو۔ و بنی را ہم مامور کرد۔ فبہداهم اقتدہ
 ہذا۔ و نیز می گوید۔ قل ان کنتم تہبون اللہ فانبعثی
 بیکم اللہ۔ و ہر آن کس کہ احوال زمانہ طلوع این نور
 ہدایت تصغ و تتبع نماید این دعویٰ بصدق مقولہ بیانت
 کہ مدعیان تہذیب آن زمان چہاں در افراط و تفریط بودند

و غلبه حیات جاہلیت بریناں چه مستولی بود - خواه فارس آن
عصر بود یا روم - هند بود یا چین همه چو هشی مغزالی به جہل
مرکب محاط گشته نعره ادا و لاعیلوی زده و این مثل صادق
بود - ع کس نگوید که دوع من ترش است

چون ظهور ششعه نور داعی اسلام شد که در حق و سے
کسے چه خوش گفته است - افلت شمس الدولین و شمسما
همه ظلمتہائے انقی و آفاقی را الخدام شد - و درین اعلام
مترکمه مشعل ہدایت افروختند - سجز ذات بے ہمتائے وے کسے
را یارا بنود و رواست کہ بگویم کہ خدا خواست کہ رہنمائے عالم
گردود - حضرت موسی علیہ السلام کہ ہم از الوالہرمان اند - نیز
آرزوئے اتباع وے نموده است چنانکہ کسے بزبان فارسی گفته
است ۵

چون بشانش نگاہ موسی کرد شدن از امتش تمنا کرد
پس ہر کس کہ طرز و طور اینق حضور و الا صفات را بہ
کمال تحقیق بیند باز نماند کہ بگوید کہ مثل سائر اعنی کہ اگر
زمانہ یا تو سازد تو با زمانہ ساز - یکے از اغلو طات است -
کہ در پست فطرتاں و تیرہ باطنان شایع و ذائع گشتہ است
و عوام کالا لغام او را از قبیل الہام انگاشتہ عروۃ الوثقی خود
می بندارند و پایہ استقلال را ہموارہ در پس و پیش دارند

که پیشرو یک سرسید است و زمانه دیگر مولانا قاسم
 الحیرات و العلوم - چه زمانه اولین مثل سائر را مد نظر خود
 نمود هر آن کوشاں بخواسی حال این مقال و گویان بزبان
 حال و قال بود که اگر زمانه با تو سازد تو با زمانه ساز - و
 ثانی که لاثانی عصر خود بود برغم اول نجات جست ابو الوقت
 گشت و نمود هر چه نمود و چون کل شی یرجع الی اصله حق
 است علیگیاں از نتائج خصم الدفیا و الاخره الاقیل منهم
 درین عصر واقف گشته اکنون سخت نالان شده می گویند
 لو کالوا یعلمون العیب بلابسوا فی العذاب المہین و
 یقین کہ اگر مقدم ایشان درین زمانه حالت جاریه بندید
 بالضرورة طرح دیگر انداخته زیرا کہ دیدہ می شود کہ ہر یک از
 علیگیاں "نو و کینی" را ملاحظہ نموده ازین سو رائدہ و از آن
 سو در مانده دست تاسف می مالند و می سراید - یا لیستنی
 مت قبل هذا و کنت نسیت منیا - فقط - و خیر الکلام
 ما قل و دل و اللہ یددی من یشاء الی صراط مستقیم

روضه تاج محل

(۱) تمهید (۲) تالیخ و وجه تعمیر

(۳) عبارات (۴) روضه

(۵) مصارف (۶) عجائبات

س گاہے گاہے باز خواں این قصہ پارینہ را

تازہ خوابی داشتن گردانائے سینہ را

اگر کارواں گذرد آثار کاروانیان پس ماند - اگر آثار قدیمه
که مشتمل بر ظروف شکسته و اوانی ریخته و آلات و ادوات رنگ
خوردن است در تهذیب و تمدن و معاشرت قوم قدیم در
دلالت ترتیب تاریخی حمد است صن و لطافت و نفاست و
ظرافت و استحکام و نظارت روح پرور روضه تاج محل این
منصب را بدینجه اولی تکمیل می دهد -

ملکه ممتاز محل یا مہر النساء کہ دختر آصف خاں و فرزند
دلبرند برادر نور جہاں و رفیقہ حیات شاہجہان بود - در اصل
نام او ارجمند بانو بود - چون بجل نکاح شاہجہان در آمد -
بنام ممتاز محل مخاطب و ممتاز شد بادشاہ در مہر مہر النساء

دل باخته بود - ممتاز محل کثیر الاولاد بود - او چہار دہ اطفال زائید
 چون نوبت چہار دہم رسید در درو زہ مبتلا شدہ جاں بحق سپرد
 در آندہم عمرش سی و نہ سال بود و در ماہ جون ۱۶۳۱ء رانگرائے
 عالم بقا شد - سنگام نزع شوہریش را پیش خود خواندہ وصیت
 نمود کہ زن دیگر نہ گیرد و مقبرہ اش چٹال دلفریب و حسین
 تعمیر کرد کہ بے سہیم و بے عریل باشد - شاہجہان عرض او را
 مقرون باجابت کرد و در شہر آگرہ برب رود جہن مقبرہ اش
 تعمیر کرد کہ یادگار زمانہ است بل یگانہ - ہر روز بست ہزار
 مہار مصروف عمل می بودند - میر تعمیر در ۱۶۳۲ء اطلاع تکمیل
 بحضرت شاہ گذرانید - نامش تاج محل مشہور گشت - تاج محل
 در بیست و دو سال بہ صرف سی کروڑ پول سفید تیار شد
 ایں یکے از عجائبات عالم است - مردمان از محالک دور دست
 بدیدن او آیند -

شاہجہان در صفوف سلاطین سلف در بارہ عمارت رفیع الشان
 حیثیت امتیازی دارد - نقشہ ایں بے مثل عمارت پیداوار
 دماغش بود و وسائل شاہجہانی او را لبیک گفت - باغی کہ
 گرداگرد روضہ نشانہ شدہ بود در آل وقتہا بطرز اینسانی منتخب
 روزگار شمرده بود - در آل انواع فواکہ و گلہائے نایاب بود -
 بر لب جوہیا اشجار قطار اندر قطار ہمچو خدام مودب دورویہ

کمر بست استاده بود و متصل به سروسه فواره بازی می کرد
از نظاره آن همه نگاه سیراز دید سیر نمی شد - گوئی که قدرت
همه دولت خویش را برائے شائش وقف کرده بود -

عمارت اصلی به بر چو ترة سنگ سرخ استاده است -
طولش ۹۷۰ فیت و عرض ۳۴۵ فیت است - در عین وسط
او چو ترة دیگر نصب کرده اند که ارتفاع او ۲۰ فیت است
در سمت جنوب آن دو زین بهائے مرمرین که هر یک بست و
یک پایه دارد و در رو استاده است - مینار روضه از صحن
باغ تا قرناس قبه $\frac{۱}{۲}$ ۱۴۲ فیت بلند است این در وضع
و آئین بهترین و نفیس ترین است در هندوستان - قرناس
قبه وسطانی از سطح چمن $\frac{۱}{۲}$ ۲۳۳ فیت بلند تر است یعنی
قطب مینار ازین پست تر است -

عمارت مقبره مشن است - و در مقابل دره بزرگ بر
پهلوی و ناصیه سوره یلین بخط جلی کنده است - در اطاق
درمیانی احاطه مشن از سنگ مرمر که آن را خظیره مشک
نامند خیمه خوش قطع و نفیس تعمیر کرده اند مرمر دره با بسیار
بیش قیمت و اعلی است چون از قرب دیده شود ذرات
طلایی در خمیر آن مرئی شود - جداول لطیف و باریک بر پشانیها
عجب منظر دلفریب پیدا کرده است - شاه جهان برائے مقبره

ممتاز محل چادرے بصرف مبالغات خطر تیار کرده بود لکن او
در ۱۸۰۱ء در تصرف حسین علی خاں آمد۔

پیداوار سی دیہات دارالسلطنت برائے اصراف و اخراجات
روضہ تاج محل وقف کرده بود۔ قریباً یک لک پول سفید از
اینجا و ہمیں قدر از بازارها، دکالین و رباطها حاصل می شد
لاکن از دست انقلاب دہرہمہ نظام درہم برہم شدہ است۔

لطف سیر روضہ تاج محل در شب ماہنتاب است۔ و در
گنبد از صدائے بازگشت عالم دلکش پیدا می شود۔ امانت
شیرازی در تحریر کتبہ ہا اسلوبے مرعی داشتہ است کہ جملہ
حروف از بلندی کم و بیش مساوی القامت نظر می آید۔

از سہ صد سال عمارت روضہ از برق مزین شدہ است
در رائے اہل فن قرناس و ماہ از چنیں معدنیات مرکب شدہ
است کہ از مجموعی ترکیب آہنہا قوت جاذبہ پیدا شدہ است۔
کہ اثر برق را جذب کردہ مزین می شود۔

لارڈ کرزن در ۱۹۰۹ء بنفس نفیس اسجا رفت و اعتراف عجز و انکسار
نمود و اظہار جذبات بدیں الفاظ کرد۔ "در نظر من این روضہ تجلی
جمال لاناوال است۔" و قندیلے از راہ عقیدتمندی تہدیدہ
نمود کہ تا ہنوز اسجا نصب است۔

سینما

- (۱) سینما چه چیز است (۲) ابتداء
 (۳) بنائے اصول سینما (۴) موجد
 (۵) عمل (۶) تیاری فلم
 (۷) کارگذاری ایکسٹرا (۸) فوائد

سینما آل مجموعہ تصاویر است کہ بتوسط لینز (شیشہ شائے
 محراب) بہ انعکاس روشنی تیز مکر کرده و نمایند و تصاویر
 متحرک در کارها اشتغال دارند۔

عکاسی و اصول آل | کوزه گرے پس داشت کہ نامش

سرطاس و یخوڈ بود۔ اولین فخر عکاسی نقیب سرطاس شد
 کہ تصاویر اشیائے چہار گوشہ را بر قرطاس سلور ناسٹریٹ
 حاصل کردن گرفت لیکن بہ باعث غامی دیرپا و پائدار نہانہ۔
 من بعد از مساعی پیا پی و تجارب پی در پی این امر را
 بیابہ ثبوت و تحقیق رسانید کہ این نقش را چہ طور رنگ
 مداومت داده می شود۔ بالاخر در سنہ ۱۸۳۹ء ڈوگرے نامی
 سائنس دان این نقش را بصورت استقلال پیش عوام

مظاہرہ کرد۔
بنائے اصول سینما | چوں نیسی و ڈوگرے در تجربہ مشغول

بودند دیگر مردماں بہ بازیچہ طبع آزمائی می کردند کہ در عرف عام از نام ٹروپ یعنی "دور حیات" یاد کرده می شود این دائرہ مخروطی شکل بود کہ اندرویش سلسلہ نقاویر کوچک گذاشته بودند۔ اگر بینندہ نگاہ خویش بر یک تصویر می انداخت و ہم دائرہ را در حرکت می آورد در نگاہش تصویر متحرک نظر می آمد بر ہمیں اصول سینما در معرض وجود آمد۔

موجود سینما | در عالم ایجاد فخر سینما نصیب شخص واحد نیست اولین ہمہ سینما ٹوسکوپ یعنی سیریں و آلات دیگر تیار کردند لومیر، پال و جنکیز در ۱۸۹۴ء ہمد اکید بکار بردند۔ بعد ہم ایڈلین تجربات کرد و ترمیم و تنسیخ مناسبہ کرد و سینٹیٹو گراف در میدان ایجاد پیش کرد۔

فلم عبارت از سلسلہ نقاویر است کہ در سلنڈر مدور قائم کردہ شود۔ بذریعہ دائرہ - بسرعت چلانیدہ شود و در عقب آن روشنی تیزی اندازند۔ ازاں رو تصویر بزرگ شدہ بر پلیٹ یا چادر منعکس می شود۔ دریں ایام سینما چنین قدر ترقی یاب شدہ است کہ رقص و سرود، مکالمات و خطبات ہم دیدہ و شنیدہ آید۔

کیلے فورینا در یگی دنیا شهریت که درو مرقح ہا تیار کنند۔
 زیرا کہ ایں جا کمپانی مرقح ساز را مناظر قدرت، آفتاب
 علی التواتر، فضائے مصفا، کوه و دریا، صحرا و جنگل وغیرہ ہتیا
 و میسر است ہر کمپانی مرقح ساز قریہ کوچک است کہ درو
 صد ہا سجار، مصور، کاریگر و صنایع با قاعدہ ملازمت می کنند۔
 در تیارسی یک حصہ حکایت ہمہ تمام و کمال نقالی کنند
 کہ بینندہ بیچ نقص نمی بیند۔ آن کار بسیار حیرت انگیز می
 نماید۔ چوں کہ از بالا بغتہ خود را پائیں می اندازد دراصل
 ایں طور کار ہا بہ استظہار اطناب انجامد و رسنہا بہ نظر
 نمی آید۔

ہمچنین بالائے دیوارے رفیق کار حیرت افزاست۔ ہمد
 طیارگان سیارگان آسمان را در تصرف آوردن ہم خالی
 از استعجاب نیست۔

کار اداکار | بعض اوقات اداکار بہ صعوبت دو چار شوند۔
 مثلاً در تہیم غوامی کردن۔ در طیارگان طیر نمودن۔ بر
 قلہ ہائے کوه بر آمدن، در محرکہ اتمام نمودن۔
 قوائد تصاویر متحرک و متکلم | اہل صنعت و حرفت را ذریعہ
 ایست عظیم برائے اشتہار دادن صنایع و حرف۔ در مدارس
 و مکاتب برائے ازدیاد اشتیاق علم استعمال کنند۔ جراح ازیں

مختلف و نازک اعمال جراحی باز نمایند۔ دکتور و اہل سائنس از
 وساطت اشعہ عکس ریز تصاویر عمل انہضام و حرکت قلب می
 گیرند۔ علاوہ بریں ہمہ این ذریعہ تفریح و تفریح است۔ آل
 وقت قریب است کہ گراموفون بے کار شود۔ زیرا کہ اندرین
 محض نغمہ و سرود است و در سینما علاوہ غنائے روح،
 چشم و دل است و ہمہ انہیں تروتازہ می شود۔

ایران جدید

در عهد احمد شاه سابق شاه ایران احساسات و مشاعر
ایرانیان بتمامها مرده شده بود لکن از اورنگ نشینی و تاج
پوشی رضا شاه پهلوی نشأة ثانیة را آغاز شد و روح تازه
در جسد مرده ایرانیاں رواں شد۔ عند الوقت یتقط و بیداری
به نصف النهار ترقی شده است امروز سلسلہ غیر منتہای
اصلاحات بوش و ہیجان پرکیف دارد۔ دولت ایران تختیش بوضوح
و قطع و تراش خراش البسه ملغف شده بود زیرا که اهل ایران
متعود لباس چست نبودند لکن درین ایام فرخنده فرجام لباس
مغربی و کلاه پهلوی در بر کنند۔ عمامہ برائے سر و فرق علمائے
کرام منقض است۔ علمائے دین قیّم طبقہ ایست که منند از
مہاریر و سچل دولتی باشند۔ مردمان مولویت نما معمم و مکلّا
را بیچ وقت و توقیر نمانده۔ اینجا گاہے سوال مذہب بخی
خیزد۔ ہموارہ قومیت و ملیت مد نظر است۔
خواتین ایران ہم مغربیت زدہ شدہ اند و درین خصوص
با مردان خویش دوش بدوش می روند۔ تعلیم نسوان در

افواه عوام است - شاعرات هم بر منصفه شهود جلوه می دهند -
 در دواشهری تعلیم لازمی قرار داده اند - برائے تحصیل
 صناعات و اهل حرفت چا بجا مکاتیب شبانه واکرده اند طفلان
 را کتب از بر نمی کنند بلکه مشاهدات را بکار برند و امیال
 متعلمین و طلاب را نگهدارند - این طریق تعلیم خیلی پر منفعت
 شده است - در مکاتیب شبانه مزدوران و صنعت گران بلا
 استیاز سن و سال تحصیل می نمایند - تمام تر توجه مریضان سوئے
 "وطن" و صنعت و حرفت و مصنوعات ملی مبذول می کنند -
 حکومت ایران در آمد غیر ملکی اشیاء را سخت ممنوع و
 خلاف قانون اعلان کرده است - و برائے اسداد کلی محصول
 گران عاید کرده است تا آنکه از بهر اس گرانی داد و ستد
 و استعمال اینچنین اشیاء را ترک کنند - پارچات ابریشی و آرائشی
 و نمائشی را سخت قدغن است - بر چار، شکر و نون غیر
 معمولی محصول ایراد کرده اند چرا که اهل ایران باین اشیاء
 بسیار راعب و خوگر اند - سگار ملکی در ترویج و شیوع است
 و مطلق باموال بیرونجات احتیاج نمی افتد هم چنین برائے
 دیگر اشیاء و مایحتاج سعی پیهم در عمل است - که آنها
 وطنی و ملی شود -
 صیغه های تلغراف و مراسلت رو به ترقی است - در

شہرہائے بزرگ کہ آنها را سواد اعظم حی توان گفت مرسلست
فضائی مستقلاً قائم شده است۔ سلسلہ جو امیس و منہیاں
بسیار منظم و مرتب کردہ اند۔ علاوہ بریں شاگردان امنیہ و
نظمیہ از فرائض و اشغال قافل نمیشوند۔

از روی منشور سلطانی بر سر روستائی و شہری کہ عرش
بین بیست سال و سی سال باشد تا عرض دو سال یک
شادی برائے "اجباری" یا "نظام و نطقہ" مقرر است۔ تعلیم
مسکری بر سر فرد بشر بلا تفریق امارت و افلاس فرض است
کسے را ازین مقرر نیست۔ علاوہ خوردش و طعام و ملبوسات ضروریہ
میلہ برائے خرج اہم دادہ می شود کہ ضروریات را مکتفی باشد۔
ہنگام شہن اجباری قتل و قتل و نیت و اصل می درزند۔ قبل
داخلہ اجباری تحقیقات کامل می کنند۔ اگر کسے کیل خانوادہ
بزرگ یا عذرش مبنی علی المعقولیت باشد او را از ماموریت
استعفاء دہند لکن کابل الوجود تنہا گر کہ بدون وجہ متواری
شود یا راہ فرار و گریز پے برد نظامیہ او را تجسس نمودہ قرار
داتی گوشمالی کنند۔ در سالے دو مرتبہ انتخاب اجباری وقوع
پذیر شود۔ بعد تربیت دو سالہ ہمہ قیود سلطانی مرتفع شود۔
لکن ہنگام ضرورت در خدمت موطن عزیز سرفروشی کردون
از لوازمات است بالفاظ دیگر از جہد اکید رضا شاہ پہلوی

ہم ملت ایرانیہ را در عسکرے مشکل می کنند اینست قرآن
حیات و حیات برائے قوحے کہ چندین سال قبل ازین برصغیر
روزگار پیچ اثرے از قومیت و وحدت فکری نداشت -

در ایران ہر کس نوعی از قبیل بلیت (Pamphlet) دارد -
ہر وقت و ہر آن ازو جدا نمی شود آل را در اصطلاح ایرانی
سجل احوال گویند - درو اسم و رسم، مولد و مسکن، نام والدین
و کوائف عمومی گیرندہ مندرج باشند - حالات قبیلہ اش، متافیل
زندگی، ازواج، طلاق و خلع، پیدائش اولاد و مرگ شاں وغیرہ
وغیرہ ہم بالاجمال مذکور باشند - بعد از فضائے سالے واقعات
جدید و دستخط برو ثبت کردہ شود - این سجل احوال نزد ملکبان
و غیر ملکبان بودن اشد ضروری است - زنان ہم از داشتن
این مستثنیٰ نمیشوند - در سفر و حضر ملازمین پولیس جابجا تفحص
سجل احوال بینند -

پہنیں ایرانیان لقبے پیش اسمی خود ایزاد کنند - این اشد
اہم است این لقب مثل تخلص شعرا بسیار مختصر باشد مثلاً
نورانی، اسودی، جلیلی، رغبی، محسنی، حسنی، غفاری وغیرہ
اسم و این لقب تخلص نما توانان است - خواتین ہم دریں
وصف منبج مروان اند مثلاً ماہ رخ، شاہ رخ، پرویں، جنیں
وغیرہ -

اینجا شمار متوسط الحال طبقه یوماً فیوماً در افزایش است هر
 که و مه کمترین و طویل ترین اسفار را بتوسط کالسکه بخار و
 موتر طے کند - قاطر و اسب در مصرف افراد قبائل بادیه نشین
 و حصه مفلوک الحال کس میسر است - در شهرهای کلاں
 انتظام تلغراف ، تلفون ، لاسلکی و غیرهم خاطر خواه و تسلی بخش
 است - و کوشش و کاوش بدستور جاری ایست که در شهرهای
 کوچک هم ازین فواید منتفع و منتفع گردیده انجنین های اصلاحیه
 هم همروش تدابیر دولتی جاری است که در انجام دهی فرائض
 خود متنبهک و متوغل است - در ایام گذشته انجنین به یادگار
 فردوسی طوسی تاسیس یافت - نامش "انجنین آتار علی" است -
 این انجنین بذریعہ لازمی رقوم خطیر فراهم آورده است عنقریب
 برای "یادگار فردوسی" اقدام عملی خواهد کرد - مجسمه مرع بها منا
 که در نزال خود کتاب شاهنامه فردوسی گرفته پرواز کنال به
 نظری آید بریادگار فردوسی نصب خواهند کرد -
 از دولت پهلوی هم صیغه مامور شده است که عنبر
 فارسی الفاظ از ادبیات فارسی اخراج کرده خالص و خالص
 فارسی لغات بطور نعم البدل شامل می کند - دست حک و
 اصلاح آن صیغه شاهنامه و امثالهم را هم نگذاشته است که
 از دستبرد و دخلت مامون بود -

یک دیگر حکمه آتار قائم شده است که بازارهای عتیق و
مکانات کهنه را خرید کرده مسامی کند و بازارها را گشاده
و وسیع کرده برانمودج مغرب منتقل می کند- بسایین پیش از
پیش سرسبز و شاداب شده است-

مناشیر و فرازین سلطانی قاصح مراسم قبیحه شده است و
مذهب تشیع را ضرب کاری داده است- امریت در ایام
ماشوره ماتم شمشیر زنی و زنجیر زنی ممنوع شده است- البته
نوحه خوانی و سوگ کردن جایز است-

علاوه برین قوانین و ضوابط در باره حقوق نسوان و
ناموس ایشان منضبط کرده اند و خلاف ورزی و اهانت
قوانین مستوجب سزای صحب قرار داده اند-

حضرت سری کرشن

قلب الہند کہ مراد ازہو متعبر است مولد و مسکن حضرت
سری کرشن بودہ - در مضائق متعبر رود چمن تا کروہا
سیراب و شاداب و سرسبز می کند - در بالائی سمت رود
مذکورہ اشجار تمال، بگل و کدم انہوہ در انہوہ دیدہ می شود -
جا بجا عیون و انہار آب شیرین جاری است - و نقشہ جہانفتا
قہری من تحت الانہار خالدین فیہا پیش نظر مے
آرد - این سرزمین آبشار و سبزہ زار است - ہر قطعہ آتش
مشون از اشجار ثمردار و معدوم از ہونہ ہائے خاردار - مملو
از یاسمن و گلاب و مرغزار خوشگوار -

در نشیب متعبر بر لب جن قریہ گوکل نامی آبادان بود
این آبادی گلہ بانان بود و بغایت پر لطف بود این قوم گاؤ
بانان از نوشت و خواند علم و فضل و فلسفہ و حکمت جاری
بود - لاکن در اوصاف حمیدہ و خصائل پسندیدہ مثلاً سادہ
مزاجی، دیانت داری و راستبازی، عفت و رافت بے نظیر
بود - ہمہ کس زن و مرد و اطفال دین مخصوص ہمپایہ بودند

و از حقیقی مسرت زندگی بهره ور بودند.

راجہ مقرر کنن نامی که در آن ایام بر تخت سلطنت
منتکون بود بر قاطنان آل بلاد و دیار دست تقدی و
تصف دراز کرده بود. بسیار سنگدل و سفاک و سخت گیر
بود. رعایا از جور و مظالم او سخت نالال و بسوی آسمان نگران
بود. پیش سطوت و جبروت شاہی او حائر و عاجز و حیران
بود. چوں طغیان و عصیان او از حد متجاوز شد از دست
ضیر طاعن همواره پریشانی و تشتت می دید. اہل تنجیم
پیشگوئی کردند کہ او روزی از دست یکے از فرزندان خواہش
کشتہ خواہد شد. خواہش دیوگی و صہوختن و اسدیو پارہ
ہائے جگر را برو تصدق می کردند تا نوبت ہشت فرزند کہ
آں کرشن بود رشید. ایشان خواستند کہ همچنان اولاد خویش
را بہرہ دهند چوں این بچہ از کم عدم بوجود آمد ایشان او را
بقاط نور دیدہ پیش ندجی کہ در آن نواحی بزرگ صاحب دل بود
برزدند و بہ بدل دختر نوزائیدہ او این را آنجا گذاشتند. و
دخترش را ہمراہ آوردند. این معاملت در کتمان اختفا ماند و
بر کسی بروز نہ شد.

سری کرشن در گوکل مابین گاؤ چرال تربیت یافت -
والدہ اش "جسودھا" و "ندجی" بکمال شفقت حراس او بودند.

او را بنام کھائی موسوم کردند و عوام او را سری کرشن نامیدند۔ از تعلیم و تربیت منخلی نشد چرا کہ اینچنین نقد در گوگل روانی نداشت۔ برائے خدمت مویشی چارندین مامور شد سری کرشن در نے نوازی ید طولی داشت۔ بدین وجہ زنان گوگل برو فریفته و مفتون شدند و او را احاطہ کردہ از نے نوازی ہو شربائے او بہرہ ور می شدند۔ سری کرشن در مضافات گوگل ہنزہ روح بود۔ ذکور و اناث بدو بدرجہ والہانہ متانس بودند۔ در کسی او دزدی مزدی ہم مے کرد شیر و مسکہ ہساگل دزدیرہ می خورد و ضرر عظیم میرسانید با آئکہ صخرسن بود در دشت سباع خون ریز را باسانی مے کشت و ہم کارہائے حیرالعقول مے کرد کہ از حیثہ انسانی بیرون باشد۔

سری کرشن شاہ جلالت عشق و محبت بود۔ عسکرش خیل خوبان گوگل بود۔ ہر کس و ناکس گوگل برو بدل و جان نقدق مے شد۔ از برکت منادمت پدر مکسوبہ او در زیرکی تدبیر و طلافت لسان بیقرود۔ و در فن خطابت ملکہ حاصل نمود۔ از خطبہ ذیلیہ قابلیت او ہونیدا است۔

او فرمود۔ ”ہستی انسان ثمر و نتیجہ افعال اوست۔ ولادتش رنج و تعب و ہمہ خیر و ثمر او نتائج و عواقب کردارش است

از جهود و حمود انسان پیش بر نمی آید- در دنیا هر چیزی که اعلیٰ و ارفع است همین افعال انسانی است- پرستش اندر (خدایه باران) عبث و لایعنی است- او عضو معطل و حش مختل است دنیا و مافیها وابسته قدرت کامله است و قدرت فعل خالق کبر است- بنا برین فعل و عمل هم خدا است - و حیات ما منوط به اعمال است - اگر زندگی مستدام مد نظر است که ما بفضائل متعلی و اندر ذائل متعلی شویم همان سزاوار پرستش و بندگی است که قائم و دائم است - گاه ها ذریعہ پرورش ما است - برای حفظ و دفاع آنها باید که قربانینما بکنیم خدایه باران را نذر و سنت کردن لا حاصل و لا طائل است -

چون تعلیم سری کرشن نشریافت راجه کنس هراسان و لرزان شده در لولشان کشتی نریب داند کنس مشتمال را به تعبیه فمائش کرد که او از سر کرشن دمار بر آرد - لکن سری کرشن آن مشنت زن خو خواره را در یک نفس هلاک ساخت - و هم کنس را جوعه فنا نوشانید -

چون سری کرشن بن بلوغت رسید همه ملاهی را خیر باد گفت - و در خدمت "سندی پن رشی" که پیر طریقت و مرشد کامل، عالم اجل و فاضل اکمل بود بهتانت غلام و بغرض تلقین و تزکیه باطن بار یافت و سری کرشن و برادر کرشن

برام همکتاب و همدرس شدند و از فیضان آل عالم به تحریر
فیلسوف روشن ضمیر باغ طبع را سیراب و شاداب نمودند
سری کرشن علوم فلسفه الهیات، سیاست مدن و اصول
حکمت را بوجه اوفی تحصیل نمود - اسوه کمال و نمونه بی
مثال شد - از فنون حربی هم استحضال کرد - قابلیت فطری
شأن خیلے مبتلی شد -

در ذات مستبح الصفات سری کرشن محاسن علی حوصلگی،
فکر رسا، عالی دماغی، استقلال و جرأت و همت بدرجه اتم
بود - جوهر علم آنها را مزید فزادگی و تابانی ارزانی کرد بهت
خود را به ازعاج مردمان بهائم سریرت و استیصال شیطین الانس
را محصور داشت - لکن جلاسنده راجه بر منتظر تاخت و تاز
کرد و سری کرشن تاب مقاومت او نیاورده منہزم گردید -
انین سری کرشن را قوی مضحل و سست کار شد - او زود
بواسطه رائے بے خطا و طبع بے ریا بر اعدای خویش مستولی
و غالب شد - مغالید سیاست و مذہب ہند در دست
تصرّف او بود - قطان ہمہ دیار قاتل فرستش و عاشق و
پرستار حدس او گشتند -

سری کرشن ازواج متعدده در حبالہ عروسی آورد و لشکرے
از تنومندان و یلان گول مرتب کرد - و از روی امنیت و

آشتی ہندوستان فی الحقیقت جنت نشان گشت۔
 سری کرشن بیار عینور، عاشق حقیقی، منتظم و مدبر، فیلسوف
 کامل و قاید بے طمع بود۔ از درجۂ ادنیٰ بہ پایہ اعلیٰ رسید
 در جنگ جہا بھارت حامی و معین پانڈو بود و راجہ جراسندھ
 را از دست بھیشم قتل کنانید۔ تعلیمات سری کرشن قابل
 تقلید است و قابل پذیرائی افراد ہر ملت و مذہب۔ روئے
 مخاطب بہ ارجن کردہ چنین باب مضارح باز کردہ است۔
 "روح را قاتل یا مقتول دانستن محض جہل و نادانی است
 روح ہموارہ قائم دائم است۔ روح را غیر فانی گمان نہرید و
 روح و روان خویش را اذیت نہرسانید۔ دنیا محض عالم مثال
 است۔ یا ظل عالم برزخ است و رائے اس ظل نمودار عالم
 لازوال است۔ جملہ امور دنیاوی شما مثل سراب بے اصل
 است۔ غرض کہ نفع و نقصان افعال شما بہ ہیچ نہج موثر
 نیست و ہستی شما بجز خواب و قیح نیست۔

انسان ضعیف البیان خود را در اغلوط خود بینی و تہلکہ
 من و مائی انداختہ خالق و فاعل افعال می پندارد۔ اس پندار
 انسانی فزیب نفس و خدع باطن است۔ دریں عالم ہر کار
 از قدرت کاملہ لم یزلی و حکمت بالغہ لایزالی بوجود آید۔
 در حقیقت خالق حقیقی مصدر افعال است و ہماں مکانیک

ایں ماشین اکوان و کمونات است انسان می میر و نتائج افالش
 باقی و پاینده ماند۔ روح بباعث ریاضت و نفس کشی از
 قید و بند ماده آزاد می شود۔ مردیکہ فرائض مفوضہ را
 بحسن اہتمام بہ پایہ اتمام و انجام رساند در سیاہ آب دنیائے
 دنی ہچو گل نیلوفر شنا می کند و از لطمہ حوادث و ثواب
 و صدمہ تہوج و ثواب مصون و آئین می باشد۔
 چوں سری کرشن دنیا را سروش یکجہتی و نوید آشتی و
 صلح رسانیدہ شدہ بود۔ روزے برست سوار شدہ صوب
 صحر رفت۔ و در راہ از رت پائیں آمدہ پائے درختائے سیاہ
 دار استراحت نمود۔ صیادے او را شکارے گمان بردہ تیر دلروز
 بنداخت۔ سری کرشن از دست زخم کاری خالق بچوں را جان
 شیریں تفویض کرد و مشعل افروز ہدایت در افتائے ظلم و
 تاریخی مخفی و روپوش شد۔

ہر آنکہ زاد بناچار بایش نوشید
 ز جام دہر مئے گل من علیہا فان

جنگ عظیم

۱۹۱۴ء تا ۱۹۱۸ء

(۱) متخاصمین حرب (۲) سازه و برگ المان

(۳) ایشانہ ہندیان (۴) نتاج و حواقب جنگ

(۵) دکتوریہ گراس

متخاصمین حرب | ۴ اگست ۱۹۱۴ء در تاریخ عالم ہموارہ

نفوس غیر فانی ثبت خواہ نمود۔ اس جنگ تا پنجسال طول کشید و در امور خصوصی عظیم النظر بودہ۔ کم و زیاد سی ملین نفوس دہیں حرب شرکت کردہ برنج و ابتلا مبتلا گشتند دول المان، اترک، آستریا، و بلغاریہ یک طرف موالات نمودند و طرف ثانی مشتمل بر انگلستان، فرانسه، بلجیم، یونان روس و اطالیہ بود۔

ساز و برگ جرمنی | اقتدار و قوت اہل جرمنی یوماً فیوماً رو

بہ ترقی بود۔ ایشان خواستند کہ بر فرانسه و انگلستان استولی شوند و برائے جنگیدن پئے بہانہ می گردیدند۔ از چہل سال اسلحہ و مردان نبرد آزما را گرد می کردند و لشکر میب و

سهندک ترتیب دادند- کشتیهائے غوطه خور و آبی ، اتوایپ
قلاراج شکن ، سلمان حرب و گازیهائے زهره پاش و دودیهائے
زهر انگیز جمع می کردند-

بسمالت بلجیم | چون جرمنی دید که به غدر و خشک مسلح شده
است- باین دولت آستریا و حکومت سرویا استخوان سنگ
انداخت و محاملت ناهنجار را طوالت داده حامی و معین آستریا
شد- رع خوی بدر را بهانه بسیار

آستریا بر سرویا تاخت آورد و جرمنی بر فرانسه حمله
کرد- جرمنی از شاه انگلستان استمداد کرد- بلجیم تها و بر باد
شد- و بسیار سفک دمار نمود- در بدو جنگ سپاه انگلیس
دو لک نفوس بودند- و کثیر حصه آن بقتل و نهب رفت-
و داد مبارزت داده شهرت دوام بر صفحه هستی
گذاشت-

ایشان هندیل | چون عساکر زیر کمان کچز بودند- باسرع اوقاف
در عدد افواج ترقی شد- نه صرف بالغال و برنایان ملک
در مصاف نبرد آزما شدند- بل طلاب و طالبات بیت العلوم
و دارالفنون اقلام را انداخته اسباف برداشتند و در خون
و عرق غلیظه داد شجاعت و مردانگی دادند- مستعمرات برطانیه
بطیب خاطر اعانت کردند- کنا دا ، آسترلیا ، نیوزی لیند و

جنوبی افریقہ داسے درمے قدمے امداد کردند۔ ولایت ریاستہا
ہندسی و راجگان ہنود خدمات شخصیتہ بجنوری و السرائے ہند
پیش نمودند۔ ریان بودھپور، بیکانیر، پتیاہ، رتلام، کشن گڈھ
و شخصاً در حرب عظیمہ اشتراک کردند۔ حیدر آباد، میسور،
گوالیار، اندور، بروہہ، کشمیر و خان قللات بطیب و طوع افواج
قاہرہ، اسبپ و اشتر لائعداد، بنادیق و زر و سیم پیشکش کردند
دلالتی لامہ و راجہ پنپال و خوانین سرحدات ہم خدمات ہمہ
بجا آوردند۔ علاوہ بریں ارباب تمول و اصحاب دولت و
ثروت گراں ارز تحائف و بیش قدر ہدایا و بے قیاس اموال و
نفوذ حکومت بہیہ ہندیہ را بطور وام دادند و خراج تخمین
کسب کردند۔

فوج ظفر موج ہندیاں کہ مشتمل بر بیست و چہار ہزار
نفوس سنگاں، راجپوتان، مسلمانان پنجاب، گورکھا و دوگراں
بود۔ در ارض فرانس کارہائے محیر العقول بجا آورد۔ اہل جرمنی
عجب سفاکیہا کردند و آلتار بربریت و وحشت پرورسی نشان
دادند۔ عہود و مواثیق عتیق را نذر سبد رویہ کردند۔ قوانین و
ضوابط حربی کہ مقصود از آہنہا صیانت و حراست مردمان غیر
مصافی و غیر جانبدار و علی الخصوص بزرگ داشت صنف
لطیف و اناث، ایام و مشائخ است و تقید آہنہا بر متخارین

غاید می شود۔ بمثابہ حرف غلط محو کردند۔ گاز ہائے مسموم در
شیوع آوردند۔ در چایا و چٹھائے آب زہر ہلاہل آمیختند۔
در اعماق بحر کشتیہائے آبدوز جرمنی زور قہائے کلان تجارتیہ
و جہاز ہائے برطانیہ را چشم زخم عظیم رسانید۔

و کتوریہ کراس | و کتوریہ کراس مدالے است کہ ملکہ و کتوریہ

آنجہانی در ۱۸۵۶ء قائم کردہ بود۔ از آغاز اجرائے او تا
ابتدائے جنگ عظیم کہ پنجاہ سال می شود۔ پخصد کس توانستند
حاصل کرد۔ این در جنگ و حرب بہترین و اہم ترین انعام
متصور می شود۔ در ۱۹۱۱ء ملک معظم جارج پنجم بہ تقریب
طوسی و جلوس دہلی فرمان یرلیخ دادہ بود کہ در ازمنہ آتیہ
این مدال ہندیای را ہم در انائے خدمات جلیلہ ملی عطا
خواہد شد۔ بنا بریں در اثنائے جنگ عظیم (اکتوبر ۱۹۱۸ء)
دہ ہردمان ہندوستان جنت نشان این اعزاز تحصیل نمودند
اولیں کسیکہ مورد الطاف خسروانی شدہ بود او مسلمان پنجاب
خداداد نامی بود۔

این تمغہ بشکل صلیب آہنی باشد۔ در بطنش این
حروف و اوین منبت شدہ باشد۔ ”بہ عوض مبارزت“
حاصل کنندہ را علاوہ بریں یک و نیم صد روپیہ سالانہ
دادہ می شود و بعد از رحلت او زنش نیز تا ہمین حیات

ازین مفتخر و مبارزی می شود. لکن مشروط است که شهید
دیگر نه گیرد.

چار لک نفوس هندی برائے مدافعت انگلیس و ارجان
حاکم برمنی و متخاصمین در حرکت آمدند و بر نفوذ مالک
مصر، عرب، عراق عرب و اشرقیه مشرقیه قائم شدند. نفوس
جنگیدند و داد شجاعت دادند.

این همه مشتے نمونه از خروار است. الحاصل اهل
برطانیه و دیگر ممالک اجنبیه را معلوم شد که اهل هند چنان
متهور و مبارز هستند. در میدان آرائش پشت نمی دهند
ازین سبب هندیان حصول مرافعات را استحقاق دارند و
برائے آزادی و حریت تگ و دو نمی نمایند.

غرض ازین جنگ حمایت حق و انصاف بود و قوم برمن
را که سر پر از غرور و تکبر داشتند و از گونه کردن مهم غایت
اولی بود. قوم برمن از قوت ملکی نشئه استعماری بدست
و متکبر شده بود. و با اقوام ملل نجیب سلوک انسانیت و
رواداری مرغی و ملحوظ نمی داشت. بن ایشان را بهائم و
سباع می پنداشت.

در ماه نومبر ۱۹۱۸ء جنگ عظیم ختم شد. آلمان و متحدین
او بهزیمت خوردند و قیصر آلمان از مسیر و افسردست برآمد.

شد و در ملک جرمنی مشروطه کامل را قیام رو نما شد -
 در ممالک متعدده اروپا انقلاب و تغییر روداد - نقشه عالم
 دگرگون شد و دنیای ۱۹۱۴ء و دنیای ۱۹۲۰ء خیل
 متفاوت شد -

ادبیات ایران در عهد خلافت عباسی

خلفائے عباسیہ بتفاضلئے اور سیاسی اگرچہ بجائے دشن
 بغداد را مستقر دولت خود ساختند لکن در زبان دفاتر که عربی
 بود بیچ تغییرت پدیدار نشد۔ چنانچہ افاضل حکماء سلطنت و
 علماء بخاریہ اہلالت یا وصف ایرانی بودن خود شان زبان خود
 عربی داشتند حتی کہ در فن سائنس و مذہب بہترین
 مصنفات کہ یادگار کردند ہمہ در زبان عربی است۔ مثلاً
 تاریخ جبری و کتب حکمت و فلسفہ وغیرہ مولفات بوملی سینا
 و کتب ہائے انبیرونی در نجوم و تاریخ وغیرہ و تفسیر بیضاوی
 وغیرہ ہمہ ازینہا در فصاحت و بلاغت زبان عربی بے عدیل
 است۔ با آنکہ مصنفین کرام نسلاً و نسباً ایرانی ہستند۔
 ابن خرداداد اولین ایرانی است کہ جغرافیہ دان بود و کتاب
 المسالک و الممالک را در ۳۳۶ھ تصنیف کرد و دران زمان
 اگرچہ ایرانی شخص نظم را استعمال نمی کردند لکن در وہم از
 نقو اثر عرب باز شانند۔ تا آنکہ بحور عربیہ را مدار خود کردند
 و بالآخر شعر و سخن ایرانی بحدی مرقی شد کہ عربی شاعری

در ازلے وے شمره از قدر و شرف نمازد و فارسی شاعری
پیش از ضعف و انحطاط خلافت عباسیه عامه الورد شده--
افقاع عالم را محیط و حاوی گشته بود و اولین حکومت
خود مختار که در عهد خلافت مزبوره بوقوع آمد بانی وے طاهری
بن حسین بود که در ۸۲۰ هـ اساس نهاد و این یکے از
سپه سالاران عرب بود که در صله معاونت مامون در
وقت نزاع وے با امین برادر خود بعد از هرون الرشید
در چارباش خلافت بر اقطاع خراسان فائز شد- لکن
شده شده چندان زور گرفت که متمرّد و خود سر شد و پس
از وے ارت حکومت به پسرش جمع شد و بنیاد خاندان
طاهری بظهور پیوست و از ۸۲۰ هـ تا ۸۶۲ هـ سریر آراسته
مملکت شدند و ایشان چون عربی النسل بودند طاهری است
که تمایل شان چندانکه باید به ادب ایران نه بود و نه شده-
پس در عهد شان دو شاعر از جن اتفاق نمودار گشتند که
نام یکے همزله بود باشند بدخ و دیگر محمود و راق هروی
بود و این دو کس تا زمان سلطنت صفویه بقید حیات
ماندند و سلطنت صفویه سلطنتی است که از خاندان طاهری
استلاب کرد و از زمان ۸۶۲ هـ تا ۹۰۳ هـ بکمال رعب و
داسب حکومت نمودند و فی الحقیقت ترقی ادب ایران در

عہد سلاطین سامان آغاز پذیرفت و ایشان از ۸۴۴ تا ۹۹۹ ایالت پر صولت نمودند و جملہ سلاطین اینہا ساسانی النسل بودند نہایت مشہور و جانباز کہ از استعداد حربیہ خود صوبہ ماوراءالنہر و خراسان و اطراف و کناف شمال مشرقی ایران را در حیطہ اقتدار خود آورده داد شجاعت دادند و این بلاد را از آخرین بادشاہ خاندان صفویہ در ۱۰۹۴ استخلاص نمودند و باوجود اشتغال در امور حربی ہم از اکرام و اعزاز شعر و سخن فارسی و شعرایہ مذاق حاصل نمودند بل بارگاہ ایشان از کمال موزنین و مافوق العادۃ شعرا مشحون بود کہ ہر دم در تعریف آقاہان لیل و نہار یک کردہ بودند و از ہمہ بالاتر ابو شکور سلمی بود کہ پیش از ہمہ کس بر تالیف رباعی توجہ منقطع نمود و نظامش بغایت سادہ و سلیس و مملو از مطالب دلچسپ است بعد از وی رموز عرفان را در لباس رباعیات ادا کردند عام گشتہ و ہانشین وی رودکی شدہ

رودکی را اولین شاعر و مورخ ایران می توان گفت و پیش از سارین، قصائد در مدح شاہان نوشتن محمول خود ساختہ و نیز شاہان عصر بروز و جواہر بے دریغ ستار می کردند و کامل تسمیہ وی ابو عبد اللہ جعفر بن محمد

بود و تخلص رودکی بر اسم مولد خود اختیار کرد - و او
 نابینای مادر زاد بود لیکن ذکی مافوق الفطره بود - بنو سل
 ذکاوت و حدس خود در بارگاه نصر بن احمد سامانی که از ۹۱۲
 تا ۹۴۳ هجری حکومت پر شوکت داشت، ملک الشعراء و
 گشت - شعراء جماعه را خدای سخن و آدم شاعری می
 دانند - و در سخنش اگر چه در مبالغه بغلو رسیده است -
 لیکن بغایت سهل و سلیس و از همه نقائص و معائب
 مصون است و این زبان زد خلاق است که وقتی بهین
 نصر بن احمد بهرست را دارالملک خود قرار داد که در حقیقت
 خلاف مصالح ملکی بود و جمله ارکان حکومت و اعیان دولت
 بهر بیخ بکار بردند که شاه ذی جاه عزم فتح نموده باز
 بحالت سابقه راجع گردد لکن همه لطافت الحیل کارگر نه
 شد - پس همه برودکی مائل گشته از نظم پر اثر و دلکش
 استمداد نمودند تا در مقصود حاصل آید - پس رودکی حبیب
 الحاح شان نظم مشهور ارتجالاً تالیف کرد که شاه را بجز
 شنیدن از همه شهنیای فارغ ساخت و چنان استیلا
 دید - بخارا (وطن مالوت شاه) بر طبع و پدید شد که
 پابرسه بر اسب سوار شده عازم دارالحکومت سابق شد و
 برین نظم رودکی چندان نقد و نظر کرده شده است که بعضی

این را نظم هم قرار نمی دهند و شاعری این از شاعری
عربی قاطبهٔ مباین است و این اول کسی است که از
طرز نگارش عربی انحراف ورزیده جادهٔ جدید تراشیده است
چون شاعری عربی اغلب مبنی بر ذکر مذهب و بیان احکام
اسلامی بوده است و این کس نظم خود را لباس تزیین زن
و مشرب و سرود پوشانید و ازین باعث موجوده تعزل را
نزد همه موجود باور شده است - در اواخر عمر اندو مرینی
بوجهی متغیر گشت و رودکی در حالت عسرت و ضیق دنیائے
فانی را واگذار کرد -

در سخن رودکی سه چیز بمنزلهٔ شاهکار تاریخی است از این
وامق و غزل از ادب پهلوی اخذ کرده شده است و برین
افسانهٔ شعری مایهٔ خنک طبع را جولانی داده اند سخن و س
نایاب است صرف چند پاره های غزل و قصاید دستیاب
می شود - و مولانا جامی غزل رودکی را در توصیف مشرب
در بهارستان خود نقل نموده است - و پرافسوس گوی این
را در زبان انگلیسی ترجمه نموده و فرافیسر براون این را
در تاریخ ادبیات ایران خود مستدرج کرده -

در عهد سامانیان دقیقی هم شاعری بود با وقعت و وقار -
سوانح حیات و سس کمتر یافته می شود - گویند او گبر و

مخوس بود چرا که وے در نظم خود لب لعل ، نغمہ چنگ نہ جب
 زردشت ، مل ارغوانی را بر ہمہ چیز ہائے دنیائے دنی تفوق
 داده است و انہیں مسلم بودن وے مسلم نیست البتہ این
 ہم مثبت نمی شود کہ او لاجمالہ آتش پرست بود گویند کہ
 او امر پرست بود۔ غلامے او را بکشت ۔ اولین شعرا بود کہ
 یک ہزار ابیات بہ ایمائے مہر پی خود تعریف نمود و فردوسی
 بر بنیاد وے بنیاد شاہنامہ بہاد۔ و تکمیل وے کرد شاہنامہ
 بنام وے معنون گشت ۔ بایں واقعہ فردوسی خود مقرر است
 لیکن توارد مابین فردوسی و دقیقی بحدایت کہ امتیاز بلا اطلاع
 فردوسی قطعاً ناممکن است۔

شاہنامہ بہترین یادگار سامانیہ است کہ در زمان سامانیان
 بظہور پیوست ۔ این خاندان نہ صرف شعرا بہ گلال اہل
 مخالفت و ہدایا و مواجب کثیرہ لواخت بلکہ فضلائے اہل و
 علمائے اکمل را ہم مرکز شد و ہمیناں ہستند کہ حقیقتاً قدر
 و منزلت علما را وظیفہ خود ساختند۔

البلاخی وزیر نوح بن منصور طبری را بزبان فارسی ترجمہ
 کرد و این در نثر فارسی اول کتابے ہست و طبری چنانکہ
 گفتہ شد ایرانی التسل بود۔ او بر مولد خود طبرستان بہ تخلص
 طبری معروف شد۔ و ہم در بارگاہ ایشاں پیوں ابوعلی سینا

و رازش حکمائے بے عدیل بودند و رازش کتابے در طب
تصنیف کرد۔ و نامش منصوری قرار داد۔ بر نام آقائے خود
ابوصالح منصور۔

در عهد سامانیان بہ طبلاستان و گرگان اہل تشیع کہ
از خاندان علی بودند از ۸۶۴ تا ۹۲۰ شم و خاندان زیاد از
۹۲۸ تا ۱۰۴۳ شم ہم حکومت می کردند۔ و در خاندان پسرین قابوس
بن و شکیبہ خود ہم بہترین شاعر بود و دیگر شعرا را نیز قد وافر
داشتہ و صنایع بدی و چہ بود کہ بوعلی سینا چہ از دربار
محمود غزنوی قرار گرفت ہمین شاہ او را در بارگاہ خود بار داد۔
و محمود غزنوی را سلطنت از پدرش بارث آمد۔ و پدرش
سکینین در آقاز کار عظام بود لیکن تدریجاً ارتقا نموده در
غزنی برائے خود سلطنت خود را طرح انداخت و سلطان محمود
غزنوی سلطنت موروئی را بکمال زیرکی و سعادت داد تا آنکہ
آترالام از اصفہان تا لاہور برنام وے سگہ زدند و حکومت
مرکزہ بغداد ازو ہم ترسیاں شد و این سلطان ذی شان نہ
محض تحت سامانیان را در بود بل سلطنت خاندان بویہ را
ہم پامال کرد و ایشان دریں زمان بغداد و مغربی ایران را در
تصرف ذی باس شہید خود می داشتند و سلاطین ایرانی و
مذہباً شیعہ بودند و در حقیقت باشندگان صوبہ دہلیم بودند۔

و بوقت باس خود در شام بر سر اقتدار گشتند و محمود
 عزیزی ایشان را چنان محقر و پست کرد که باز از رفت
 خود حتی الاید مایوس شدند. محمود در زمان حکومت خود
 فرزنی را منبع علم و فضل ساخت و از همه صوبه با افضل
 ترین علماء و ماهرین طبیعیات در حضرت وے گرد آورده
 بودند و ملک الشعراء وے عنصری بود که یک دیوان ضخیم
 از و یادگار است و در آن بهترین قصاید مدحیه سلطان محمود
 را استیفاء نموده است و دیگر شعراء لا تحصى بر روش
 عنصری تتبع نمودند. لکن عنصری را درجه امتیاز بدستور ماند
 و همراه عنصری فرخی و عجمی هم بودند و شاگرد وے و هم
 بر طرز وے می نوشتند. و فرخی در سخن خود مبالغه را
 بالکلیه پس انداز کرده است. لیکن کلام عنصری مشحون به
 قله مبالغه است و ازین جهت فرخی از استاد خود بهتر است
 و در بارگاه محمود شاعر دیگر منوچهر دامغانی نامی هم بود.
 و آن هم دیوانی پر از قصائد بوقلمون یادداشت خود گذاشته
 است و موت و حیات عنصری و فرخی و غیره شاعران در بار
 را منحصر بر دست سلطان بود. لهذا اوشان را از جا و
 بیه با خوشامد و تملق بهچنین سلطان قاهر چاره نبود. و
 الاربیب اگرچه قصاید شان از جهت ادب عمده و بهترین است

لاکن از باعث مبالغه انگیزی در علم ادب فارسی درجه نمایان
ندارد۔ و ہم باید دانست کہ ہر نظمی کہ در توصیف بادشاہے
یا امیرے انشاء کردہ آید آل را قصیدہ مے گویند و ایں
لفظ عربی است۔ قصیدہ نگاری ہم غالباً چیزے عربی است
و ایرانیان از عربی ماخوذ کردہ اند و دلایل کم از کم پانزہ اشعار
می باشد و برائے زیادہ حدے معین نے۔ و جملہ اشعار را
قوانی و ردیف ہا یکساں می باشد۔

بدربار محمودی دو شاعر یکے عجمی و دیگر تلمیذش فردوسی
از اقران و امثال گوئے سبقت ربودہ بودند۔ عجمی در
شش مرغ روح از قفس عنبری پرواز نمود۔ او در
بدو قصیدہ مناظرہ ضم کرد و آل افتتاحی باب ہنایہ تشبیب
می بود کہ شاعر چیزے را فرض نمودہ باوصافش شامل مربی
خود را موازات مے نمود و نتیجہ استنباط می کرد کہ ایں
اوصاف در مقابلہ اوصاف و محاسن مہر و محض اینچ و
پونچ است لاکن من بعد موضوعات تصوف را در صورت
مناظرہ نیز تشکیل دادہ شد۔ چنانچہ از تصنیف عارفی المسمی
بہ "گاؤ چوگان" ہویدا است۔

از شعراء محمودی فردوسی در ادبیات ایران ایں قدر
شہرت دارد کہ ابدالآباد زبان زد انام خواہد ماند۔ او

شاهنامہ را در خدمت سلطان محمود کہ اہل سلاطین عصر
خود بود پیش کرد کہ بعد از محنت شاقہ سی سالہ بوجہ طبع
چیزے نادرالوجود تالیف کردہ بود چوں از صلہ ماملوہ مالوس
گشت چنین ہجوعے بر زباں آورد کہ صیتش بر بیض زمین
مستولی گردید۔ چنانچہ می گوید:

ایا شاہ محمود کشور کشا ز سن گرنتری بترس از خدا
چنان مغلوب الغضب و کینہ توڑ شد کہ می گوید:
اگر شاہ را شاہ بودے پدر شہسپر بر نہادے مرا تاج زر
اگر مادر شاہ بانو بدے مرا سیم و زر تا برافزودے

بر محنت را نگاں متاسف شدہ باز می گوید:
بسے رنج بروم دین سال سی غم زندہ کردم بدین پارسی
ہجوش چندان فیض و شدید بود کہ محمود را پر غیظ و
غضب ساخت لاکن زود تر چاشنی عفو چشیدہ شتر را از
زر و جواہر بار کردہ بصوب وے ارسال نمود کہ در عین
ارتحال جانانہ فردوسی باو مصادعت کردند۔

در شاہنامہ حکایات مبارزان عجم است و بعض گمان
می، برند کہ این جملہ اولاً منشور بود بل قدرے در نظم ہم
منسلک بود لاکن اکنون ازو هیچ اثر پدیدار نیست۔ در

شمشکی و طلاقت معانی و سیاق و سباق و سلاست گوئی
 این تصنیف فردوسی بے بدل است که درویدیات حب
 الوطی تا آخر اینچنین گنجائیده شده است که این کتاب را
 نظم رزمیه قومی ایران ساخته است و چون فردوسی درین
 نامه در توصیف متهوران نجوس بحد مبالغه رطب اللسان
 و عذب البیان است نزد بعض اهل اسلام مستحب
 گشت. لکن مقدمه کتاب را در وصف علی وقف کرده
 پس آل دیباچه رافع همه شکوک و اوہام شده است.
 شاهنامه بزرگ دلاوران سلف همچو گوید، هوشنگ
 و تیموتی آغاز که قبل ازین در اینج کتاب بے اثر
 تاریخ ایران ذکر شان نیامده است و در آخر کتاب حال
 حکومت سامانی است و ذکر یزدجرد که آخری بادشاه این
 بتار بود مفصل تحریر نموده است و در تمام کتاب خود پنجاه
 بادشاه را ذکر آورده است و آل بهادران که در زمانه این
 شاهان بودند بر کارنامه های ایشان تبصره کرده است.
 و در چند بار حدود ایران و طهران را بوصاحت ایراد
 کرده است که مبنی بر خلاصت ترک و ایران فی سالف
 الایام بوده است و قصه جنگ سهراب و رستم هم هست
 که هر کس زو باختر است و در حکایت احتیاج ببلغ کرده

است که مادر سکندر ایرانی نژاد بود و مقصود ازین اینست که واضح گردد بر انام کائنات که ایران در پیدا کردن بنده آزادیان عدیل خود نداشت و درین تصنیف چند عیوب مثلاً اطباء نظم، دل انداز بجور و اعاده و تکرار غیر ضروری بلا اسلوب حکیم هم هست و نیز یگانگت در تعریف مختلف پهلوانان و هم نظم و قانع شتی بر یک هیت چندان دلاویز معلوم نمی شود. نیز سواخات بر واقعات مبنی نیست لیکن اکرام و احترام ایرانیان مر این تصنیف را به اعتبار مضمون و نه برائے قوافی و غیر هم قدر و شرف دهند اکثر شعراے ماخلف بر طرز شاهنامه فردوسی طبع آزمائی نمودند لیکن از حسن قبول عاری ماندند چنانکه بیشتر مزبور شد. از زیادت توصیف فردوسی مر آتش پرستان را بعض مسلمانان بغایت اظهار ناپسندی می کردند و روز بروز این منافرت فزون می گردید حتی که چند روز قبل از رحلت خود فردوسی مجبور گشت که برائے استمالت قلوب المومنین مشنوی یوسف زلیخا تسوید نماید و در آل تحریر است که نظیر یوسف در حسن و جمال بزمان پیشین نه بوده است و نه آئینه بوجود خواهد پیوست و زلیخا منکوحه عزیز مصر او را بسیار محبوب می داشت و هم در دیباچه اش می نویسند که چون در شاهنامه ذکر بهادران قدیم خطه ایران بمبالغه انجام رسید اکنون تلافی مافات را

صحیح نصب العین اختیار کرده در پیری خود وسیله نجات
نی سازم و بر مفسدون این مثنوی دیگر شعرا هم سخن سخی
نموده اند لکن از روی مذہب مثنوی زلیخا یوسف ملای جامی
هم پایه خود ندارد.

و جمله مؤرخین و ماہرین سائنس که زبیب آراء دولت
محمودی بودند یکے البیرونی بود که در علم التاریخ درجه قصوی
داشت و در عربی هم متعدد کتب نفیس تصنیف نمود مشهور
ترین شان آثار باقیه و تاریخ هستند و محمود از روی تمام
داشت که فلاسفر زمان بوعلی سینا را عنوة در بارگاه خود
آرد و ازین جهت قاصد در عقب وے هم فرستاد لیکن
بوعلی سینا این خبر را استماع نموده در دربار قابوس بن وشمگیر
پناه گرفت - چه ازاں بعد عازم رے شد - بوعلی نه صرف
ماہر حکمت و فلسفه بود بل تصاید عربی هم باسلوب حکیم ادا
می کرد - وے چند غزلیات و رباعیات هم انشاء کرده
است و در زبان مادری خود جمله شعبه جات علوم مروجہ
العصر را الشافی کلوپیڈیا یعنی کتابے جامع المسائل هم نوشته
است و چوں تصنیف وے بامرولی نعمت وے علاء الدین
بود ازین باعث او را بہ دانش نامہ علاء نامزد کرد - و
در نشر بسیار کتب حکمت و فلسفه تحریر کرد - و بیاعت

تصنیف اینچنین کتب کثیر العواید اثر پائدار خود بمشابه باقی
گذشت تا یوم آخر منفعت تصانیفش افضل عالم را محیط
و نامش را معنی خواهد ساخت و این کتب تا هنوز
مسلمانان را باعث صدگونه افتخار و مہابت گشته است و
امروز ہم بہ مملکت ایران نصاب تعلیم و مدارس دے را
زیب وافر می دهد و بزبان لاطینی ترجمہ اش در زمان
حیات دے کردہ شدہ بود و بعد از او در ہر زبان اروپا
ترجمہ شد و امروز ہم تصنیف بوعلی سینا در مسئلہ اندمال
زخمہا بر جملہ تصانیف عالم دریں مسئلہ تقوق بے پایاں
دارد۔ و تصویر فلسفہ اش حقیقتاً در کتاب "شفا" ہویلمی
گردد۔ و این کتاب تعلق بہ علم مہودات و علم قوانین ذہنی
و غیرہ می دارد۔ و دریں کتاب بوعلی سینا قوانین ارسطو و
تصویر ایمان را منترج ساخته است چون تمام کائنات اثر
دے را عقیدہ نیز ہمیں بود ازیں وجہ شہرت بوعلی سینا
کاشش فی الظہر گشت و در مسئلہ وفات کردہ بہ ہمدان
مدفون شد و تا هنوز مقبرہ اش زیارت گاہ خلائق عالم است
و مرئی و دیگر صاحبان عوارض بر قبر دے حاضر می شوند
زیرا کہ اعتقاد دارند کہ بزیارت مرقشش زود شفا بدست
می آید۔

دراں زمان شاعری ایران با عروج حقیقی همدوش بود
 و در فارسی هم گونه نظم نگارش می یافت - لکن رواج
 نشر نگاری بسیار کم بود که در آن عصر کتابت نشر به عربی
 مخصوص بود - چه کارنامه های ادبی و ملک گیری محمود را
 که مورخ عطبی در تاریخ یمنی خود قلمبند ساخته است
 هم در عربی است و یمنی ازین می گویند که لقب محمود
 در اصل یمن الدوله العباسیه بود و عالم تشبیر قصیده
 نگار عالم علامه بهرین الزمان همدانی هم در مدح محمود
 قصاید با تصنیف کرده است لکن و می از هم پیشتر
 در زبان پارسی مقامات نوشتن شروع کرد و این طرز
 خاص از عربی اخذ کرده بود - و درین با عموم در عبارت
 مقفای امور مجلسی تحریر می شد و این در اصل اساس تمثیل
 نگاری فارسی بود -

در بدو تسلط از قبایل ترکمانان ازراک سلاجقه در
 ناحیه شمال ایران مخالفت و تارت و ترک تاز و تاراج شروع
 کردند بعد متقدم عرب در جزو ایالات بلاد ایالت
 خود را متخلد می نمودند - دولت غزنویه چون در آن زمان
 روی به انحطاط بود و منقرض و متقدم شده بود - و
 اخلاف محمود بغایت ناتوان شده بودند و سلاجقه هم از

مرکزیه حکومت قریب تر بودند ازین باعث اولاً از ہمہ
 بر غزنی تاخت آوردند و او را مسخر کردند و من بعد در
 سمت جنوب مغرب ہم اقدام کردن گرفتند آخر الامر دودمان
 بویه را قلع قمع نموده بر بغداد مسلط گشتند و بر اورنگ
 بغداد امیر طغرل بیگ جلوه انداز شد و بعد از اوقات وے
 الپ ارسلان منصرم امور سلطنت شد و حکومت این
 خاندان دریں اوقات از حد مصر تا نخر افغانستان محتوی
 بود و بر عالمیکه در بارگاه وے می آید بلا تمیز قدر و منزلت
 وے بیش از بیش می کردند و از بهترین علمائے شال بل
 نخبہ علمائے جہاں نظام الملک طوسی بود۔ این مہتر نادر
 الوجود در سرزمین طوس بخانہ دیگان متوسط الحال متولد
 شدہ بود و بہ استعداد و ثقافت فطری بوزارت الپ ارسلان
 رسید و در امور وزارت مہرترین عالم شدہ بآنکہ اشغال
 وزارت ہموارہ او را متوغل و منہک داشت علم و ادب را
 ہم تکریم فراواں مے کرد۔ بلائے نشر علم و ادب در اکناف
 عالم در بغداد بیت العلوم نظامیہ قائم کرد پوہ او خود عالم
 اجل بود کتابے سیاست نامہ تصنیف کرد کہ درو اصول و
 فروع جہانبانی و جہانگیری تبیین کرد و این قواعد بمطالعہ
 تاریخ عالم و تجربہ ذاتی خود استنباط کردہ مرتب ساخت۔

و دریں کتاب از ہمہ ابواب لائق و سزاوار توجہ و التفات
 آن باب است کہ در وے این بحث آورده شدہ است
 کہ چہاں انجمنہائے خرد و خرد و مجلسہائے معمولی حکومت
 بزرگ را باعث اخلال و اغلاعی می شود۔ فی الاصل
 مدعائے او ازین بیاض ضناً فرقہ اسماعیلیہ و کارماطیینہ
 را در نظر حکومت مضر و خطرناک ثابت کردن بود۔ و
 ہم در ^{۹۲}نظام الملک از دست یکے از منتہبان این
 فرقہائے ضالہ جام شہادت نوشید۔ و رحمۃ اللہ علیہ
 رحمۃ واسعہ -

ریاضت جسمانی

تندرستی نه صرف نعمت است بل از مختصات است
 قدر تندرستی و صحت از بهار و قدر شغل از بهار باید
 پرسید چه ایشال از لذت دنیوی اصلا بهره در نمی شوند
 از بیخبت بر دانشمند لازم است که تن خود را درست نگه
 دارد. تا آماجگاه امراض نشود. در ملک ما جوان سی ساله
 پیر فروت بنظر می آید. بر سرش برف پاریده است
 ریزش و سیرگی، صداع و نزول الماء، ضعف بصارت و
 اختلاج القلب، درد گوش و نیان، آکنده گوشتی و
 آواز گرفتگی، دندان ریزی و سوء هضم، ریم گوش و
 کوز پستی، وجع المفاصل و شوریدن دل، رعاف و فزاک
 لکنت و افتادن ناف و بالاخر اجل پیرامون جوانان باشد
 اکثر الناس در مرض دق مبتلا اند. در حق ایشال راست
 و درست آید که ع

تشاط زندگی باشد به سی سال
 اگر جوانان ما را سفری در پیش آید در پنجس هپ

و مرکب سرگرداں باشند۔ در طفولیت هنر و کسبه
نیاموخته اند بدین وجه در جوانی پریشان خاطر مانند
بباعث عروسی صغری از معیشت اہل و عیال بے فکر نمی
شوند۔ غذا بر وقت نمی خورند و التزام ورزش و ریاضت جماعیہ
نمی کنند و شکار امراض گوناگون باشند۔

العلم علمان علم الابدان و علم الادیان و خیال
العلم علم الابدان۔ علم اجسام را بر علم ادیان و
مذاهب ترجیح داده اند زیرا کہ اگر انسان تندست و تنومند
نہ باشد بچہ طریق فرائض و وظائف دینی را بحسن اسلوب
انجام نخواہد داد۔ اگر انسان تندست نیست برائے او چہ
سنگ و چہ زر۔ چرا کہ او از آنها منتفع نمی تواند شد۔
ریاضت بدنی چند قسمها است۔ شنو بازی کردن،
چتر طاوس زدن، توبہ بازی کردن، چفہ بازی کردن،
گاز بازی کردن، میل گردانی کردن، نیزہ بازی، معلق
زدن و بزور خانہ رفتن و کشتی کردن۔ بہترین ہمہ را
بمقتضائے وقت و آب و ہوا و عمر بازی کنندہ اختیار
باید کرد۔ کمترین و سہل ترین ریاضت چہل قدمی است
کہ برائے پہلوان و پیران الشب و الیق است۔
در انتخاب بازیہا احتیاط شدید ضروری است اطفال

خورد سال را از بازیها مثل چالیک، سرمک و چتم بندی،
 بودنه بازی، قمار بازی، گنجف، نزد بازی، کاغذ بازی
 پروک زنی، آتش بازی، برقان بازی، لعبت بازی، مینا
 بازی و شطرنج و دیگر ملاعب که از آنها ماسولے ضیاع
 اوقات گرانی چیزے دیگر بدست نمی افتد باز داشتن اولی
 است و مناسب است اگر ایشان بازیهای ذیل استعمال کنند
 نیزه بازی، اسپ دوانی، نشانه اندازی، شادری، گوبازی
 سباق، گد و چوگان بازی، خرسک بازی و گویے پائے
 وغیره وغیره -

در کتاب الفقه که در مصر چاپ شده است ریاضت را
 عقلیه و بدنیہ گفته شده است - فہمیدن این ہر دو قسم
 مشکل نیست ریاضت عقلیہ این است کہ قیمت مغنہ بہ
 اوقات عزیز را در لطائف و ظرافت گذرانیدہ شود - و
 نظرات و تردّدات را خیر باد گفتہ شود سیراب رواں، جوئے
 دواں و باغات سرسبز و شاداب کردہ شود - عجائبات و قلموں
 و منظر قدرت را بغور و بیدہ شود اینچنین ریاضت برائے
 طلاب، مصنفین، مدرسین، قضاة، و کلام و فلاسفہ و شعراء
 و ادباء مفیدترین است -

ریاضت بدنی یا جسمانی پیش ازین مذکور شدہ است

ایجا صراحت مزید را احتیاج نمی افتد۔

فوائد ریاضت | ازین صحت جسمانیہ و دماغیہ بحال خود می

ماند۔ انسان مصائب را بخوشی برداشت می کند التزام و باقاعدگی ریاضت انسان را همواره هشتاش بهتاش می سازد نیز در جمیع بازی ها کردن عادت موافقت، اثبات قدم و اطاعت قایم را سخ می شود۔

بدیدن ارض و سما، کشتها، جنگلات، کوہسار، رودها و دیگر مظاہر قدرت آل قبیل دقایق حکمیہ حاصل شود کہ در کتب درسیہ یافتہ نمی شود۔ مطالعه صحیفہ فطرت و دفتر کائنات برائے دقیقہ بین سلیم الفطرت بیک وقت تعلیم و تفریح بہترین قسم است۔ در اوراق فطرت آچنجاں نیرنگیہا و عجائبات است کہ کلک و زبان شاعر دقیقہ یاب عاجز است۔ اگر در شما فقدان مذاق فطری نشدہ است شما بالضرور

از مناظر و مشاہدات محفوظ خواهید شد و در ذات شما احساس نشاط جیت انگیز تولید خواهد شد و اثر خوشگوارش بر صحت لاحق گردد۔ دل مشوش خوش خواهد شد۔ سکونے در طبع و قوت نمایاں بجائے ضعف قوی نمایاں خواهد شد۔

شناوری ہم بد نیست۔ برائے اعصاب و پرورش خلایا مالش ہم خوب است۔ شاہان سلف شناوری می آموختند بار

چوں در هندوستان حمله آور شد در راهش رود گنگ افتاد
در رود سیل آمده بود و تا کروما پینا شده بود بابر جامه با
از تن کشید۔ لچ شده خود را بآب انداخت و بدون معبر
رود تند آب را عبور کرد۔ قصهٔ ہمایوں و نظام سقہ ہم معروف
است۔ از ین شناوری جانبر شدند۔

ہنگام سیر جامہ ہائے کہنہ نہ باید۔ تو خوب است این
بر روح انسان لطف و نشاط آورد۔ رقص و سرود و سماع
و غنائے برائے طلبہ خوب نیست از ین با احتراز واجب است
از ین یا ہیچ ریاضت جسمانیہ حاصل نمی شود بل نقصان پیدا
می شود۔ نہ صرف بشرکت مجالس غیر شریفہ وقت گرامی
صانع گردد بل جذبات نفسانیہ را تحریک و تہیج می شود۔
و ثانی الذکر مقصد اخلاق است۔ و از ین مجانبت ضروری
است۔

فرائض زوجین

اللہ جل شانہ، و عم لوالہ از قدرت کاملہ و حکمت بالغہ
خود درین عالم کون و فساد از اجناس ذکور و اناث تخلیق و
تولید نموده باعث ازدیاد و افزایش نسلها گردید و وزن
ہم ششم است از عجائب او و کرشمہ ایت از غرائب او
بیمکن نیست کہ کارگاہ کائنات بدون یکے از ایشان رواں و
عامل باشد۔ لفقائے الرجال قوامون علی النساء بما
فضل اللہ بعضهم علی بعض و بما انفقوا من اموالهم
مرد بزن حکم و قادر است۔

زن را بدین وجه صنف لطیف نامند کہ اوجہا نحیف
و عقلاً ضعیف است۔ در امور دنیوی کمابہی بہرہ ور نیست
و اکثر مزقات موجب خسران و تلبت او شدہ درین ایام
اگرچہ بعض مستورات حیرت انگیز ترقی کردہ اند۔ تا ہم
نسایت ایشان در حصول تکمیل و عہدہ ہائے جلیلہ و
ہمہ موانع کثیر در صراط ایشان بمثابہ سد رسیدہ حائل
کردہ است۔

زن مثل گل است اورا پشمرده ساختن اثم کبیره
 است - بدو بهشاش بشاش بودن عین فرض انسانی است
 و لاهوت مثل الذی علیهم بالمعروف - الآیه - اورا در
 حرم منزل نه محبوس بلکه ملکه آزادی باید کرد و بیرون در
 او را هیچ سروکار و واسطه نیست هر کار کمترین که او
 از ذمت همت خود بیایه تکمیل و تنهیم رساند اند نگاه
 قدر دانی و قدر افزائی باید دید زیرا که از تنقش دل او
 شکسته و همتش گیسخته شود و نیز او من بعد از تکسر
 و شکستگی عوام در اعظم امور دستاویز نمی شود - پایش
 صوب آل کار رفتن نمی یارد و دستش مرقش و مستغرق
 شود - اگر زن کارے انجام دهد باید که مرد باظهار دلبنگی
 و حوصله افزائی او کلمات همت افزائی و حرفائے روان
 پرور در رویش گوید که او اصفا نموده مباد و حوصله مند
 گردد -

من برای العین مشاهده نموده ام که بسا اوقات مردمان
 هند با زنان خویش کمتر از بهائم و کمتر از وحوش سلوک
 روا دارند و این چنین روش بر عارض درختده شاا
 داغ دیده ام است که نه از آب شستی است و نه به
 خاک زدودنی است - چون اذمان و افهام ابنائے ملکی چنین

اعوجاج پذیرفته باشد از ایشان چه رجائے ترقی و تعلی یافتہ می شود۔ وائے بر ما در حال ما۔

زنان ہندی خیلے وفائش و حیا آگین لاکن بر خے دل ریش و اندوگین باشند بر شوہر خود پروانہ وار جان تثار کردن اصلا در رخ نمی کنند۔ ایشان، مردت، صداقت شکاری جان تشاری در جبلت زن ہندی راسخ است نے نے فطرت ثانیہ اش است۔ الحق اخلاق فاضلہ در طبعش از روز الست مرتکز و مجبول شدہ و مہوارہ در مظارہ و مجاہرہ کارہائے غیرت و دلیری، شرافت و جانی تشاری دیدہ می شود۔

علی الرغم آل ہمہ مردان ہندی مساعی جمیلہ اش را ہبیا منتظران نگامشتہ او را در اغلال و سلاسل نواب لا تحصے مبتلا ساختہ شاد کام و خوشوقت می باشند چون امور مفوضہ ہر روزہ انجام دادہ از ادارت مراجعت فرمائے خانہا شوند حال شان دیدنی و کیف شان نگرینتی باشد با چہرہ عبوس و دل پر غضب باشند ہر آن چین بچہیں نظر آیند۔ گاہے اطفال را لکد بنوازند و گاہے زنان را قفا خوراند صدائے ہیا ہو۔ از ہر سو می خیزد۔ خانہ شرفا از حمام زنان متمیز نمی شود۔

در عرض دو چار سال از عروسی منقضی شده حیات
منازلانه شال از چاشنی مسرت غیر متلذذ شود و بر
مسکن شال غراب البین نعره الفراق الرحیل می زند عروسی
که برای ابتهاج و خانه آبادی در معرض وجود آمده بود -
بالآخر منتج و منجر به مفارقت، خصومت، طلاق و خلع
می شود - در اکثر احوال نوبت به مرافقه و استغاثه می انجامد
و فریقین متخاصمین مستمند و نرشد بقید و بند گرفتار
آیند -

بر مرد فرزانه که در کیاست و سیاست مدن یگانه است
کفالت خانه داری و تاهل بیار ضروری است و کفالت بجز
مسرت و یگانگت و رضائے زن و فرزند ممکن الحصول است
و مسرت زن در مهیا کردن حوائج و مایحتاج او است پس
لازم آمد که مرد وظائف و اشغال ورزد و اهل و عیال را
نفقه و نان و غیرم داده کماحقه مسرور و مبتیج کند -
مرد زن خویش را بباعث ناعاقبت بیتی ، بدسیلیقی ،
عدم حق تعقل و خشونت خواهی خواهی آزرده دل و رنجور
سازد - پیوسته در رضا جوئی و استمالت او کوشا و سعی
شود زیرا که بدون تالیف قلب و ایثار و غیرم نظام خانوی
درهم برهم می شود و النیام نه پذیرد و مستلذات داری

حاصل نمی شود -

عبارت ازین متابعت و مراقبت این نیست که مرد
مذکر سماعی گردد - زوجین شبانه روز مورد لعان و طعان
شوند - بل مراد ازین تکرار مداوم و آشتی است که موجب ترقی
و عروج خانواده و بهجت و وداد دوده است - بر زن چنان
قدر فریفته و واله نه شود که دیوانه وار پیرامون او طواف
کردن گیرد و مجنون فائر الغفل و مسلوب الحواس شده دنیا
و مایهها را از دل خود محو گرداند - زیرا که از چنین شقیقتی
عقلا قدغن کرده این را راس کل خطیبه گفته اند - هرزیرک
ظن کیس حرکتی نه کند که مطعون و مقهور شود - و
دیگران را بر خود موقه خنده زنی و ضحک دهد -

عمر خیام

عمر نام، غیاث الدین لقب، ابو الفتح کنیت پسر ابراہیم
 الخیام بود۔ پدرش خیمہ دوز بود۔ بایں مناسبت خیام مشہور
 گشت۔ ولادت گاہ او نیشاپور بودہ و بہاں جا تکمیل تعلیم کرد
 در آن ایام نیشاپور محزون علوم و فنون بود۔ عمر در نظامیہ تحصیل
 کرد و گویند کہ او ہمدرد حسن بن صباح بائی فرقہ باطنیہ
 و وزیر نظام الملک طوسی بودہ و فیما بین روابط حبیبی و علائق
 قدیمی داشتند با ہمدگر عہود و موافقت کردند کہ اگر یکے از
 ایشان فائز بہرام شود دیگران را ہم بنوازد از حسن اتفاق نظام
 الملک وزیر اعظم سلطان الپ ارسلان شاہ سلجوقی شد بہجرد
 یافتن وزارت عظمیٰ او دیگر احباب را تواختن خواست لیکن
 خیام بقبول عہدہ بزرگ تن در نہاد و گفت کہ من بہ تدقیق
 و اکتشافات علمیہ حیات سادہ وضع می خواہم زیرا کہ ترقی
 مادی بہتاکل و تعیش عالم تعلق جذبات روحانی را درس فنا می
 آموزد۔ و جوہر کمال را بے آب و تاب می گرداند۔ چوں او
 استغنائے خیام بے لگام دید برائے او یکصد پول سرخ متاع

متعین کرد کہ بلا اکراہ و اجبار بطور خاطر مصروف مطالعہ
شود لاکن ایں پیش از امانہ نیست۔

عمر خیام شاعر صوفی منش بود ریاضیات او در اکناف
و اطراف عالم از ہند تا سندھ و از ہندوستان تا انگلستان
معروف است و آہنہا را در زبان انگلیسی ترجمہ کردہ اند۔
لاکن فی الاصل او ہیئت دان بلند مرتبہ و فیلسوف عالی
رتبت بود۔ او ہم پایۂ شیخ الرئیس بوعلی سینا محسوب می
شود لاکن کج خلقی و سوسرمزاجی او را از نظر عوام بینداشت
و اہل علم ازو نفور بودند۔

علمائے اروپا او را متحقق بے بدل و ریاضی دان بے مثل
انگارند و تقاضای او را حرز بازویا کردہ اند۔ حافظہ عمر خیام
ہمہ گیر بود گویند بارے در اصفہان نصف جہاں گذر کرد۔
آجہا کتابے دید و آزا ہفت بار خواند چوں در نیشاپور رسید
نصف بتوسل حافظہ ہمہ آں کتاب را حرف بحرف تحریر نمود۔
و سروسر فرق نشد۔

عمر خیام ہیئت دان عظیم الشان بود۔ ملک شاہ سلجوقی
در سنہ ۵۰۱ھ او را بہ تحقیق علم ہیئت مامور کرد عمر خیام اغلاط
تقویم قدیم را طشت از بام کرد و طرح تاریخ جلالی ہنادر۔
چنانچہ اہ جلالی از ۱۰ مارچ سنہ ۵۰۹ھ می آغازند۔ قبل ازین

در ایران سن یزدجردی رایج بود. او نیز مشهور و اعوام
شمسی و قمری را تصحیح کرد چنانچه اکنون سی و سه سال
شمسی برابر سی و چهار سال قمری باشد در عهد معدلت عهد
جلال الدین اکبر شهنشاه هند همین تاریخ جلالی مبدل به ماه
الهی شد و تا بنویز در قلمرو نظام دکن همین مروج است -
به طبع خیام رنگ فلسفه استیلا یافته بود و رند مشرب
و آزاد خیال بود. متدین و متقی حضرات او را بے دین و
غیر متشرع می گفتند و از هر سو پیرامون او می آمدند چوں
خیام دید که جانش در خطر است او عازم حرمین شریفین شد
چون بازگشت جامه پارسائی و تورع در بر کرده بود و درو
بجائے زندی معرفت الهی آمده شده بود. بجز تسبیح و عبادت
و شغل ریاضت کاره نداشت - منی صافی را خیر باد
گفته صوفی صافی شده در مخانه معرفت جوعه کش وحدت
گشت -

مذکر خیام در مجمع النوادر یعنی چهار مقاله نظامی عروضی
متنوعی ابراز است نظامی رفیم می نماید که :
"در حشمت علیم عمر خیام با اتفاق منظر اسفزاری دارد
بلخ شد و اضیافت امیر ابو سعد جرحه گشتند من بدان خدمت
پیوسته بودم در میان مجلس عشرت از حجة الحق عمر شنیدم

کہ او گفت گورمن در موضعے باشد کہ ہر بہارے شمال برمن
گل اشنال می کند۔ مرا این سخن مستحیل نمود و دانستم کہ چوئے
گزاف نگوید چوں در سنہ ثلاثین بہ نیشاپور رسیدم چہار
سال بود تا آن بزرگ روئے در نقاب خاک کشیدہ بود۔ و
عالم سفلی از وی یتیم ماندہ۔ او را برمن حق استادی بود۔
آویستہ بنیادت او رفتم و یکے را با خود بہر دم کہ خاک او را
بمن نمایند۔ مرا بگورستان ہیرہ بروں آورد و بردست چپ
گشتم در پائین دیوار باغے خاک او دیدم نہادہ و درختان امرد
و زرد آکو سرازال باغ پیروں کرودہ و چہراں برگ شکوفہ
خاک او ریختہ بود کہ خاک او را زیر گل پنهان شدہ بود۔
و مرا یاد آمد آن حکایت کہ بشہر بلخ ازو شنیدہ بودم۔
گریہ برمن احوال کہ در بسط عالم و افطار ربیع مسکوں او را
ہیچ جائے نظیر نمی دیدم۔ ایزد متبارک و تعالی جائے او در
جناں کناد بمنہ او کرم۔

عند الوقت سیاحے انگلیسی بطور سیاحت در نیشاپور
گذار کرد۔ چوں مزار حکیم خوش کردار در حالت سبکی و
کس میرسی معانہ کرد سخت متعسف شد۔ بجز روئے گہاے
باد بہاری ہیچ کس پرسان احوال او نبود۔ چوں قطان نیشاپور
اہل تشیع اند بریں پوچہ سنی ایچو عمر خیام را ملتفت نشدند

و قبر او آماجگاہ ہدم شدہ۔

رباعیات عمر خیام دارائے معانی دقیق و نکات و غوامض
با تحقیق است۔ اصحاب دل را از آہن جذب پیدا می شود۔
معارف پروران انگلستان جامعۂ ترتیب دادہ اند کہ آن را
خیام کلب نامیدہ اند۔ ہر سال بتقریب یادگار او جلسہ منعقد
می کنند و از اشعار و ابیات مجالس را گرم می کنند رباعیات
عمر خیام بغایت موثر و دلچسپ است۔ مثلاً نمونہ از خروار
درج ذیل است۔

دُعا

گویند بجنش گفتگو خواهد بود وای یار عزیز تند خو خواهد بود
از خیر حصن جز نکوئی ناید خوش باش کہ عاقبت نکو خواهد بود

و کلام

دلنگ مشکو کہ تاجہاں خواہد بود از تو بجاں نام و نشان خواہد بود
تا چرخ اسیر و اختران سیر کنند نقد تو خلاصہ جہاں خواہد بود
بر تغیرات عالم گفتہ است ۵

روزے فلکم جامہ دید میر کند روزے دگر بر بندہ چوں سیر کند
با چوں و چراے فلکم کایے نیست غم خوردن پیہودہ مرا پیر کند
بامید مغفرت مے گوید ۵

کہ تخت سلیمان بہ لیستے بخشی کہ تاج نبوت بہ یتیمے بخشی

یارب چه شود اگر مرا بے سبب از روضه مغفرت نشیمن بختی
اشهر مصنفات عمر خیام اینست - تاریخ جلای که بایامے
 جلال الدین ملک شاه سلجوقی نوشته بود و معنون باسم
 او است -

رساله جبر و مقابله و معلقات حدود اقلیدس هم قابل
 قدر کتب خیام است -

عمر خیام مثل سائر انام در ۱۱۲۳ هجری فوت کرد و در وطن
 الہام موطن خویش یعنی نیشاپور مکتون و مدفون شد -

آداب والدین

اقتضائے شرافت و فطرت سلیم همین است که هر که باشما
احسان و مروت گزیند شما هم بدو محبت کنید و همواره او را
محترم و فحیم دانید - لا دیب هل جزاء الا احسان الا احسان
این حقیقت نفس الامری است که در دنیا کسی از والدین
مهربان تر، رحیم تر، مودتخواه تر و نفع تر نیست - بنابراین
اغلاص و توقیر شما در حق ایشان هر قدر زیاده باشد آن نیز
کمتر است - الله تعالی در کلام معجز نظام خود متعدد نصوص
مرصوص مودی اطاعت و رضا جوئی والدین ارشاد فرموده
است - خود رسول مقبول می فرماید که خوشنودی والدین
موجب رضائے خداوند تعالی است و ظاهر و باهر است
که رضائے مولی از همه اولی است - دیگر انسان را چه باید
اگر رضائے خدا بدست آید - همین است مطمح نظر حیات
انسانی - الله پس باقی هموس -

از آنکه در مودتخواهی والدین هیچ مشابهت ریب نیست
بایقین عین خواست و تمنائے ایشان است که اولاد و

احقاد شان نیک بخت و صالح باشند و هر چند و اندرند
که دهند مدار آل بر خلوص و حسن نیت شان است - لهذا
فائده و سعادت شما اندرین معمر است که نصائح ایشان
را بگوش حق بنوش بشنوید و بر آل عامل و کار بند شوید -
بهر کیف شیب و فراز و پست و بالاے زمانه را بهتر از
شما فهمیده اند و سرد و گرم مناخ روزگار دیده و تلخ و
شیرین اعصار و امصار چشیده اند تجربه های ایشان برای
شما بمنزله خضر طریقت است -

اطاعت اکابرین و ادب و احترام بزرگ ترین دلیل شرف
نفس است و درین سلسله اشرف و اعلی مرتبه والدین است
از اطاعت ایشان نه صرف ازدیاد محبت شان خواهد شد
بل مسرت و نشاط شما وافر و بکاکثر خواهد بود - مسرت و
بهجت حقیقی معنی در احساس نیکی است -

این بشمول ادب است که اگر والدین استاده باشند
شما جائے گیر نه شوید و فوراً برپا شده جائے برائے ایشان
بگذارید - پیش ایشان سخنهای مضحکہ خیز و گپهای بازی
آمیز زبهار ننگید - که این موجب خفت احترام شان است
چون ایشان حرف زن باشند باید که شما سکوت اختیار
کنید و بگوش هوش شنوید - پیش ایشان مودبانه و زاف

بنشینید۔ کہ با ادب بودن انسان بودن است۔
 حکمائے زمن بے ادب را انسان نمی نامند بل وحشی خوانند
 مولوی معنوی می گوید ۵
 از خدا خواہیم توفیق ادب بے ادب محروم ماند از لطف رب
 و شاعر دیگر یہ خوب گفتہ است ۵
 ادب تاج است از لطف الہی بنہ بر سر برو ہر جا کہ خواہی
 ادب فضیلت انسانی است کہ ازو مفرت نیست ۵
 ادب بہتر از گنج قاروں بود فزوں تر از ملک فریدوں بود
 بزرگان نکردند پروائے مال کہ اموال را ہست رو در زوال
 عناں سوئے علم و ادب تافتند کہ نام نکو از ادب یا قتنند
 اقوام گم گشتہ راہ از بے ادبی و گستاخی مورد عذابہائے اہم
 شدند۔ و بے ادبی مریوف بد اخلاقی است و بد اخلاقی بدترین
 ذمائم و قبائح است کہ منتج بہ ہلاکت و تباہی انسان می
 شود۔ ۵

از ادب پر سوز گشت است این فلک
 و از ادب محصوم و پاک آمد ملک
 این شامل سورہ ادب است کہ گفتگوئے والدین و بزرگان
 قطع کنیم۔ بالفاظ موزوں و مناسب ایشان را مخاطب باید
 کرد۔ و در استعمال و تکرار الفاظ محتاط باید شد کہ موجب

ناراضی و رنج ایشان نہ شود۔ گاہے ماہے در مجلس بزرگان
 صدور و ورود باید کرد و توشہ اقوال دانشمندانہ شان جمع
 باید کرد۔ اینچنین صحبت و منادمت برائے نوجوانان را
 موجب تکثیر معلومات باشد۔

اگر والدین از کار بد امتناع کنند و زجر و قویخ نمایند
 این فعل را بہ سوء نیت شان منسوب نباید کرد۔ در
 عربیت مثل است کہ ضرب الوالد للولد کالماء للوزع۔
 باید کہ شما کفایت شعاری را دستور العمل خود سازید
 و بہترین نمونہ حسن تصرف پیش کنید۔ زندگی اقتصاد و
 اعتدال از افراط و تفریط بہتر و پر منفعت است۔ بعض
 نوجوانان بہ اعتماد مورثیت و اموال آبائی بیچ کسب نمی
 آموزند و بہ بطالت و ہرزہ گردی بسر اوقات می کنند۔
 چوں اندوختہ پدری بہ اختتام انجامد بالآخر بہ احتیاج و
 افلاس دوچار شوند۔ ازیں قبیل نوجوان نہ شویہ حیات والدین
 را عنایت شمارید و چنان جوہر لیاقت اکتساب کنید کہ تا
 ابد آباد بکار شما خورد و از حاجت دولت فانیہ مستغنی و
 بے اعتنا گرداند۔ سعدی علیہ الرحمة دریں معنی شعر عزّا
 ترقیم نموده است بہ
 بیاباں رسد خانہ سیم و زر نہ گردد ہتی کیسہ پیشہ در

و ہم در گلستان گل خوشبوئے نثر بشکافانیده است۔
 مال و دولت دنیا را یا دزد ببرد یا خواجه بتقارین بخورد۔ اما
 ہنر چشمہ زاینده است و دولت پائیندہ۔

در دنیا ہر کس را اوقات غم و ہم و نشاط و انبساط
 متنبین است و اندرین مواقع مشفق مستشار و ہمدرد بادرد
 لابدی است و ظاہر است کہ کسے از والدین بھی خواہ تر
 نیست۔ لامحالہ در رنج و راحت بایشان مراجعت باید کرد۔
 چون والدین من و پیرانہ سال شوند و دست و پائے
 ایشان از کار و کسب باز ماند باید کہ شما مساعدت و اعانت
 شان کنید کہ اینہم رفاہیت و منصب با عزت کہ شما را است
 از توسل شان حاصل شدہ است و شکر منعم در ہر مذہب
 و ملت واجب است۔

در حدیث شریف وارد است برو آہام کم قبوتر کم
 ابتر کم۔ یعنی با والدین خویش سلوک نکو ملحوظ دارید ابتلای
 شما بشما سلوک نیکو خواہند کرد۔

برکاتِ برطانیہ

- (۱) ترقی سیاسی
(۲) آزادی مذہب
(۳) مساوات قانونی
(۴) نشر و اشاعت تعلیمی
(۵) حفظان صحت

(۶) مرفہ الحالی و فارغ البالی

ملکِ ما کہ نامش ہند است از ۱۸۵۷ء تا امروز در عہد
معدلت جہدِ برطانیہ دارائے ترقیات بوقلمونی شدہ است۔ نشو
و سنائے تمدن و ثقافت، روز افزوں فارغ البالی عامہ خلافت
نشو و ارتقائے تعلیم و تدبیر، کامل و مکمل حریت کہ اولہ حکومت
خود اختیاری است بہ این ہمہ محاسن صوری و معنوی اہل ہند
برین برطانیہ ہستند و از عہدہ تشکر و امتنان بر نمی آیند۔

بر طلب تاریخ روشن است کہ از یک قرن صد سالہ جنوبی
ہند پائمال عساکرِ حبیبہ و عرصہ کارزار نہ شدہ است۔ و نیز
شمالی ہند از عرصہ ممتد از باس جنگِ حروب قاطبۃ مامون و
مضمون است۔ ہمیں اُمیّت است کہ مورث ترقیات جلیلہ ما
شدہ است۔ ما کہ در دور صلح و آشتی نفس مے زینم تصور

و وہم آل بد وقتہا نمی توانیم کرد۔ کہ گرم بازاری قتل و لہب
و سفک دما بود و مردمان را کارو بہ استخوان رسیده و ہمہ جلتے
بہ نالنے می دادند و کس نے خرید۔ اگر بجز امنیت را در چیز
تخریر آورده شود کہ تا را از دولت برطانیہ حاصل شدہاں ہم
بند است و برائے آل امن ہندیاں بعد از بغی اورنگ زیب
(۱۷۰۷ء) تا یک صد و نیم سال آتیہ چٹم براہ بودند۔
ما اکنون بہ تسلسل ہمہ غویہائے برطانیہ یک یک تصویب
مے نماییم۔

ترقی سیاسی | بموجب اعلان ملکہ و کتوریہ آجہانی موان ہند
حقوق بھانہائی و مراعات ملک رانی حصول منودہ اند و دریں
خصوص عہد بعد ترقی دار تراید شدہ است کہ عندالوقت حکومت
جاہگیر و عوام قائم شدہ است۔ چندائکہ حقوق سیاسی و حکومت
اہل ہند را مرغی شدہ است برائے صلاحیت و استعداد ہندیاں
بمنزلہ معیار و امتحان است۔ **مصرعہ**

تا بہ بیستم کہ از عین چہ آید بہ ظہور

آزادی مذہب | اہل برطانیہ بآیت زیرک و فاضل اند۔ در
امور مذہبی حکمت علی اکبر اعظم را پے برودہ اند۔ ہمیں است
ثبوت سیاسی تحفظ و سیداری شان۔ سر زمین ہندوستان مجال
مختلفہ المشراب است۔ مردمان این جاہا عتیق الحیل اند کہنگی

و قیاسی را اتباع کنند۔ روایات فرسوده را از جان عزیزتر دارند۔
 اگر کسی متعرض آنها شود بقیست جان گرانی خریدن و بیخ نتابند
 برائے برای در حق رعایا و برایا ہمیں طریق کار بہتر و افضل
 است کہ ہمہ اسالیب مشربی را بحال خود آنها بگذارند۔ این
 یکی از سرانر امنیت ہندوستان است کہ اہل برطانیہ در مذہب
 ہندیان مغل نمی شوند و بہر حکمت علمی و اصول مزین گذرکنند و
 دیگران را بگذارند کہ گذر کنند۔ عمل پیرا ہستند۔

مساوات قانونی | در انظار قانون ملی آہر و مامور، رئیس و

مزدور، حامی و عالم، تعلیم یافتہ و جاہل پایہ مساوی دارند۔ در
 توضیح و تشریح آیین و نفاذ و تنفیذ قانون فرقہ یا قوم فرود یا
 مرد ملحوظ نمی شود۔ اکنون قوانین "منو" کالعدم ہیں سبباً
 شدہ است۔ ذات، جنس و برادری نہ نظر نیست۔ یک قانون و
 یک حکم برائے ہمہ در طول و عرض ملک جاری و ساری است
 مردمان کہن سال اللہ و شہین تقوی قوانین انگلیسی می توانند
 کرد کہ قبل از ورود فرنگیان و تسلط ایشان در ہند بقید حیات
 بودند۔ خصوص زمانیکہ بعد از مرگ رنجیت سنگھ عامل پنجاب
 متغایب شد نقشہ طوائف الملوک و خلیج العزازی پیشی مے کرد۔
تعلیمی نشو و نما | در طویل و عریض فہارس میامن و برکات
 و خیرات و مہاراجہ دولت برطانیہ بعد از امن درجہ تعلیم حیثیت

نظامی دارد برطانیہ تعلیم را بدل و حال نشر داده است - و
وسائل و ذرائع موثر بکار برده استخراج مرام کرده است - بریں
یک شعبہ گرانتد بہرہ حاصل ملکی سالانہ خرچ مے شود۔

سرولیم ہنتر کہ ماہر تعلیم است دریں منط میگوید کہ اگرچہ
ہندوستان در میدان ترقی مادی کارہائے ہتم بالشان بمنصہ
شہود جلوہ گر کرده است لکن آزادی کہ برطانیہ او را از جہل
و نادانی عطا کرده است ازال ترقی مادی گوئے سبقت رلودہ
است -

حکام کہ ہندیال را از حنیض ضلالت بہ اوج عروج مترقی
کرده اند۔ از ایشان اسامی لارد میو، لارد پین و لارد کرنن تذکرہ
خصوصی دارند۔ اخلاف ایشان ہم برخلاف ایشان نہ کردند بل بر
نقوش ایشان گامزن شدند و نتیجہ اش ایست کہ ملک مایاں
یوگا فیوالمصانعت ترقی کرده است۔

حفظان صحت | برائے حفظ و پاس صحت و ثبات ہندیال شعبہ
ہذا گنہ ترتیب داده اند۔ وطن مالوٹ ما بیمارستان الوٹ دارد۔
ازینہا مرضیہ حظ وافر و عزا فست متکثر الکتاب مے کنند۔ و
برائے درد و دام و مواشی و انعام ہم بیمارخانہا واکرہ اند برائے
انسداد و تدارک امراض مثلاً تخم و امتلا، طاعون و آبلہ روئی و
د بخار موسمی وغیرہم شفاخانہ جات مخصوصہ قائم کردہ اند۔

.. در آنگاه علاوه استغواب و استثمار طبی
ادویات و ادوات نیز برای جبر و اصلاح ریشته راگانی می
دهند. بادیات شهر و انجمنهاست اصلاعی و قضباتی از محاکم
طبی استمداد کنند و تمتع یابند.

دولت و مرفه الحالی | درین عصر اگر یک طرف آزادی
منهیب، تعلیم و توسیع حقوق سیاسی، مساوات قانونی و
پایه بندی قوانین حفظان صحت، اخلاقی و اشتباهی نشود
نمائے ما موقعة بهم داده است. طرف دیگر کالسه بخار شاهراه
های پخته و استوار، دامهای انبار، پست خانه و تلگراف،
ریلوی و تیلی ویزن، تیلی فون و غیره در تزايد و ترقی تجارت
و داد و ستد و بهم رسانی حوائج ضروریه آسایش فسادا
رسانیده است. ملک ما اکثر و بیشتر بر زراعت و کشت و
کار انحصار دارد. انمداد قحط و امساک بهم طمانیت بخش
انصرام یافته است. حکومت برای ترقی و ترویج زراعت
و باقین را نفوذ و تقاومی می دهد. فلاح و بهبود و سود عامه
مطرح نظر است. ملکی و غیر ملکی تجارت را بسیار روز بروز برتر و بلندتر
میشود. تجارتیک که موجب ازدیاد شغف و دلچسپی است رو به ترقی است
الغرض فہرس برکات چنین طویل بل اطول است کہ چون قلم
ایجا رسید بجز سر به نهاد.

آں تلخوش کہ صوفی ام الجانش خوا
 اشہی لنا و اعلیٰ من قبلہ العذاری
 حافظ رح

خدائے بے ہمتائے را کبریائی سزد کہ در طرفہ العین
 جہانے را برہم زند و کس نمی آرد کہ آتجا دم زند - ششم
 از سطوت کبریائی اوست - پس بندگان حقیقی را علی العموم
 و پرستاران رسمی را بالخصوص مضمون شریفیل پیش نہاد
 خود باید داشت ہے

تو مشو مغرور بر علم خدا دیر گیرہ محنت گیرد مر ترا
 و یادی ثقلین را چہا وصف باید کرد کہ وظیفہ اخراہم
 من الظلمۃ الی النور چہاں سجدتہ بالغہ خود انجام سلامت
 و این را سہمائی را ستیں مفسد را از مصالح و حق را از باطل
 چہاں از یکدگر جدا و متمیز ساخت کہ تعریف شاعرے برآں
 موزوں می نماید کہ گفت ہے

محمد عربی کا بروئے ہر دو سرا است
 کہے کہ خاک درش نیست خاک بر سر او

و شعر سعدی هم شاهد عدل است که گفت ه
 میذار سعدی که راه صفا توان رفت جز در پشته مصطفی
 پس طالب فوز را چاره نیست که دوازده ملکات رویه خود
 از شفاخانه این طبیب روحانی بویید و همواره خود را از
 مناسبات ملت بیضار نگه دارد تا محروم و مغتوب نه گردد چه ه
 بنده آمد از برائے بندگی زندگی بے بندگی شرمندگی
 و همانا باید دانست که منتهی عنده علی اختلاف
 الاقوال فی الجملة خالی از معنیه و قبح نیست و حکیم مطلق
 چون ترقی مروت اکل که واسطه العقد کائنات است بدل و
 جاں می خواهد از اینجا است که بعنایت خود انبیا را بمشعل برداری
 هدایت و ارشاد بنواخت تا مام کوتاه بیناں نفخ خود از نقصان
 و اجویم و مفسد را فرا ترک نموده درجات قرب را بعد
 امکان حاصل نمایم و چون ابن آدم مجنون مرکبه است که
 ثلثانش داعیان نفس و موجبات درکات اند پس بیش از
 بیش یتقظ لازمه حیات و می باید بود تا از دام ایناں مصون
 ماند چه نمی خواهند که ابن آدم به شرف مقصد صدق عند
 ملیک مقدر آراسته گردد از اینجا است که چون انسان از
 تسویلات ایناں هوشیاری ورزد چنداں عروج الی حظیره
 القدس نماید که جبرئیل هم بزبان عجز اظهار کند که ه

اگر من سرموی برتر پر م فروغ تجلی تبسوزد پر م
پس ازین تقریر چون واضح شد که جمله مفاسد حباثل
بواعث الی التسل است اجتناب از آنها حتما مقضیا شد

چه

ز دشمن حذر کردن اولی بود کزو تنگ دنیا و عقبی بود
و نیز مفاسد را درجات هست بدان درجه کفر دون
کفر - پس شرب خمر تالی شرک باشد است که چون مسی
به ام الحباثت حسب واقع است بل علت علل است مر
شرک را چنانکه از قصه بر صیفا عابد یهودی است که از شرب
خمر بقتل نفس مخون الدم و زنا و شرک آوده شد ام الحباثت
یعنی سرچشمه کافه مفاسد و قباح بودن این پارگیں آتام
آفرین ازاں است که عقل از او فرار نماید چنانکه فرشته
از دیو - و بدی است که محافظ هرگونه از همه هرزه گیها مرادی
را عقل است و روایت است که از فاروق اعظم پرسیدند
که مطالبه تحریم منیر را چندان تصدیق چرا بر خود می نمشی ؟
حالانکه مایه راحت جزین دیگر است و کس چه خوش سرلایه
بخواه آل جان را قوت بخواه آل کام را لذت
بخواه آل حیثم را لاله بخواه آل مغر را عبهر
فرمودند که چون نزد همه مرزیت عقل مسلم است پس

چیزیکه مزاحم آل باشد بل نقصان درو پیدا سازد۔ ازو
احتراز را لابد است ورنه رع

نباید که نامت نهند آدمی

و اہل فرس کہ مدعی ملوکیتہ ازلیہ خود تاں بودند دمار
از نہاد شاں چیزے کہ بر آورد ہمیں زہر گیاه بود و شوکت
جم و فریدوں و دیگر سلاطین جبارہ آل خط جز بہ امانہ
یاد گار نیست پس در مرثیہ شاں کہے ہیچو خاقانی چه
خوش گفته ۵

بسیار نظر کردم در مسند سلطانہ

در دیدہ نمی آید آل شوکت شاہانہ

و بامعان نظر واضح گردد کہ سبب زوال مرہمہ ایالہائے
جبارہ پر سطوت و جبروت جز اشتغال بعیش و عشرت چیزے
دیگر نبود و محقق نیست کہ تکمیل بساط عشرت اندوزی سوائے
خمر میسر نمی گردد۔ بل این دستمایہ خناس اسس اساس
تعیش است و دولت مغول کہ چوں سیل عرم بر نشیب
و فراز درہ و پتہ امکان استیلا یافتہ بودند و سلطنت پر
صولت تواریزم شاہ و خلافت پر خمش و تزک کہ چشم زرا
خمیرہ کردے تہ و بالا ساختند و کسی را یارائے مناوہ مطارد
با ایشان بنیود و این فتنہ تا تار گویا کہ شب تار بود برہمہ

کس مستولی گشته استیصال کرد و راست است اگر گفته
آید ۵

حصار کوب صف شکن که خیزش تفت از دهن
چو از گلوئے اهرمن شریر فتنال بخار ما
بهم تلمه اولین ایشان از قدح خمر بود که تدریجا بهم
شوکت شال را گاد خورد ساخت و تائید این عبارت و صاف
در ذکر محاربه ملک مظفر با کید بوقا مطالعه باید کرد - و
اندریں صرف نظر کرده خاندان مغلیہ را بخاطر باید آورد - کہ
محمد شاه را از بستر نرم بر خاکستر گزم نشاندن از چه حاصل
شد اگر توغل در عیش و شرب مدام صباح و مساء علی الدوام
بنود الحق این موت احرکه و ما خبیث لا ینخرج الا فکدا
در حق وے صادق آید دایمہ عظمیٰ است و چوں کسے اتفاق
پابند آں گشت پس بدر البوار رفتن آں قضائے مبہم شد
نغوذ باللہ من سائر المفسد لا سیما من الخمر
فانہا من احدى الکبر لا تبقی ولا قدزد و ام الخبائث
بودن مراں محقق شد و من بعد ۵

گر نہ بیند بروز بشپہ چشم چشمہ آفتاب را چہ گناہ
و باید دانست کہ ہر بویائے ثروت و ارتقاء علیا خواہ
مرد باشد یا جماعت کبریٰ چوں بر حالت آں نقص تام کردہ

واضح شود که ازیں بلیه بغایت پر حذر بودند بل از سایه
اش می گریختند مثلاً کبر را که بر زبان عالمگیر اگھر بود -
خطاب یافته است بنظر قارئ ملاحظه باید نمود در تذکره دے
بیچ جائے ذکر ایں شجوخیتہ نمی آید و جهانگیر چوں در
انصرام مہات پا افتزده اولاً بریں چار تکبیر زند و در قلمرو
ہم سیاست کرد کہ ہیچکس ایں را استعمال نسازد - چنانکہ
بر بینندہ نزک جهانگیری محفی نیست -

و حضرت حافظ صاحب العیاذ باللہ ازیں نیز مجتنب بودند
و آنچه دریں شعر یا آل اشعار دیگر ذکر کثیر ایں مشر
مستطیر آمدہ محمول براں است کہ ہمہ تعریض مرآتیاں زمانہ
ایشان است - چنانکہ در بیتے می فرمایند

دوش از مسجد سوئے میخانہ آمد پیر ما

چسیت یاران طریقت بعد ازیں تدبیر ما

و ہمہ جہا و ہمیں ایں ہم منجملہ ازاں تعاریض است
کہ گفتند

آں تلخوش کہ صوفی ام الجنائیش خواند

اشہی لنا و اعلى من قبلۃ العذارى

والسلام خیر الختام هذا ما اردنا واللہ یدہی من

بیشار الی سبیل اسلام -

مستقبل ہند

خدائے معز و مدل را ستائش بے پایاں کہ یکے را
 اندازد و دیگرے را افزارد و مصطفیٰ کو مین را بنائش بیکراں
 کہ دستور العلّیٰ در عالم موجود گذاشته اگر کسے پابند و سے
 شود خود را از خاک مذلت برداشته بر اوج عزت برساند
 باید دانست کہ بجز ذات باری عزّ اسمہ بر اسرار محیط عالم
 کسے را واقفیت نیست چنانکہ گفته قل لا یعلم الغیب الا اللہ
 لکن انسان را چوں بنور بصیرت نواخته است ہم امر فرماید
 کہ در انجام بینی حتی الوسع دریغ نکن چنانکہ گفته قل
 سیروا فی الارض فانظروا کیف کان عاقبة المکذبین۔
 پس چوں بنور دیدہ آید ہویدا گردد کہ افلاح موکل بہ
 اتفاق است و حرمان موقوف بر خلاف۔ چنانکہ گفته اند

ز اتفاق مگس شہدے شود پیدا

خدا چہ لذت شیریں در اتفاق بہاد

و دریں زمانہ چوں قہرمان ولایت اجنبیہ است آن نے
 خواہد کہ در افراد و ملل خطہ ہند کہ مستقر اولین آدم است

و نخبہ سائر عالم چٹال وحدت روئے نماید کہ انتفاع وے
 بمعرض زوال گردد۔ الا بجا است کہ بقدر امکان در تخلف
 و تباعض سکان کوشد و خود مال را پیوستہ بخوشاوندان و
 ہمسایگان در نزاع و جدال دارد و ما باشندگان ہمنیم کہ از
 حقیقت کار غافل شدہ بر اشارہ وے رقص می کنیم و ہرچہ
 بفرمایند منزل من اللہ می دانیم۔ تیو بجئی بر ما چنان مستولی
 گشتہ کہ حق را نام باطل می دہیم چنانکہ از ابتدائے محاط گشتن
 در تسلط استبداد تا ایندم بیکبار کوشش آزادی کما حقہ کردہ
 ایم ولے اور را بقدر یاد می کنیم حالانکہ الحال این محقق گشتہ
 است کہ ہر ملت و ملک را حق است کہ از مسکونتہ خود
 اولاد بالذات خود مال انتفاع گیرد۔ چنانکہ امریکہ بریں ہدایت
 عمل پیرا شدہ نجات خود حاصل کرد و اکنون فلپائن و
 آریستان حاصل کردہ است۔ پس مارا چہ گناہ است کہ برائے
 خانہ دائمی خود بیچ تدارک بخوئیم۔ معلوم گردد کہ بہ نزد ہمہ
 کس ثابت شدہ کہ از ہمہ آبادی عالم ہند را در فراوانی آلات
 عمارت و پیداوار خام حظے وافر حاصل است و دیگر کہے اگر
 ہست درجہ ما بعد دارد۔ پس چوں حقیقت طراوت و نزہت
 ملک ماں معلوم گشت باید کہ کوشش ما ہم وہ چندال شود۔
 نا رشتہ نجات بدست ما حاصل آید۔ لاکن حالات ما دیرین وقت

هر چه هست هر که و مه را معلوم هست حاکم ما در سیاست
 دانی عریل خود ندارد و شوکت و در مقابله سلاطین موجوده
 هزار چند است خواه قضائی باشد یا بحری و اکنون تفوق
 بر یکدیگر موقوف بر همین دو وقت است - آن زمانه قصه
 پارینه شد که رستم مفتوحان را مسخر کرد و لے از بصر معلوم
 گردد که چوں عزیت امرے کما بینخی شود باری عز اسمہ
 معین بے کس می گردد چنانکه در جنگ عمومی واضح گشته که
 از ترک با ہم بے سروسامانی قلب سپاه غنیم را شکسته
 ہم بمسیه ہائے شان را ہبیا منشور کرده اند و در مؤثر
 لوزان از نعرہ عصمت ہم شوکت اتحادیاں بے آب شد
 و مسودات شان در آب - معلوم نمی شد که ہندیایں را از
 کلام حادثہ فاجہ انتباہ خواہد شد چه نان را گذاشته بر
 ریزہ قانخ شدہ ایم و آل ہم از دست غیر - و اجناس خام
 ما از بیجا برده در کارخانہائے خود تیار ساخته بصد چند ما را
 بدینند و ما ہستیم کہ این ساخته پرداختہ غیر را بپو ارمغانے
 می بریم چنانکہ ترکان خوان یغارا -

اگر بحث و کشف بر حالات حاضرہ امرے صعب است -
 و استیفا را دفتر ہا می باید لکن بر قدر یسیر اکتفا کردہ
 تنبیہ نمودن ہم مفید مطلب است چه العاقل تکلفیۃ الاشارۃ

امروزه اعداد قلیل را گذاشته مردمان هند که بر ایشان فرض
نجات دادن خودمان علیه گردد دو کس اند- هندو و مسلمان
هندو اگر چه درد زبان می دارند که آزادی حق ما است- و
خواهیم گرفت-

هم مستعد و آماده هستند- مگر قلیل ما هم چه اکثر ایشان
می خواهند که اگر آزادی حاصل شود از او فایده بالذات ما را
شود که دیگر دست نگر ما باشد نه همسر ما- چنانکه از افراد شان
گاه بگاه بر امری مفضل مثل کیبوتل ایوارڈ وغیره واضح
گردد و این از قاصر النظری ایشان است- مطالب آزادی را
این چنین خصلت موجب قید دوائی گردانند معنی و تنگ چشمی
ایشان بر همین قدر موقوف نیست بلکه به افراد خود که در
عداد قریباً نه کرور هستند هم بر بینندگان جرأت مخفی نیست
و این مردم از ایشان آه و زاری هستند و هر یک
می گویند که

من از بیگانگان هرگز نه ناالم که با من هر چه کرد آن آشنا کرد
اگر این جم غفیر را شمه از عقل بودی برخلاف این عامل
گشته و از اجزاء خود گذشته همسایگان را هم بطیب خاطر
راضی و خوشنود ساخته و راضی کردن کسی مشکل نیست اگر
از اعماق قلب آدمی و تامل باشد- چنانکه در ملک مصر

کثرت مسلمانان را بود و ز اغلول پاشا قبطیان را از حق خود فرو
 داده راضی کرده معین خود ساخت و حاکم اجنبی را بخون دل
 نشانده لاکن چون حاکم روباه کار و مطلب برآر بود باز ایشان
 را در پس و پیش انداخت اکنون باز شنیده آید آزادی کامل
 را آماده گشته اند لاکن این حال زندگان است ما مردگان را
 بدین چه کار که ع

چه داند بوزنه لذات ادراک
 و دیگر طایفه مسلمانان که هستند از ایشان اهر با ستر هم
 بنیرگان حاکم غیر گشته می خواهند که آزادی قطعاً بدست
 نیاید تا که ناله تر از حلقوم ما برون نرود - و برای عمل پیرا
 گشته اند که ع

خلاف رائے سلطان رائے جیتن بخون خویش باید دست شستن
 در تنعمات و خود کامیها چنان از حالات طبقه عذابا که بعضی
 از ایشان را نان جوین هم میسر نمی آید مغفل شده اند که در
 نفع صور شاید بیابانند و عذابا اند که مردم می گویند ع

چو رفت از دست خم و جام ساقی
 بماند جز غم نمانده هیچ باقی
 و فقر مصیبتی است که چون کس درو گرفتار آید از ایمان
 دیانت ، امانت و ذہانت و کیاست پیروں رود و در دست اهر

بازیچه می شوند و امر عزا را میراث مرده ریگ تصور نموده
 حسب مراد خود در ایشان تصرف می کنند۔ ازین حال است
 رسول ثقلین گفته که الفقیر ممواد الوجه الدارین۔ و سعدی
 شیرازی می گوید "بوجه فقر نماز که اہم فرضہ اسلام است
 بخشوع و خضوع کہ علامت قبولیت است نہ انجامد کہ نمازی
 می گوید ے

شب چو عقد نماز بر بندم چه خورد بامداد فرزندم
 پس چون عمل امرائے مسلمانان این شد کہ ے
 اگر شہ روز را گوید شب است این نباید گفت اینک ماہ و پرویں
 و فقرائے ایشان (الا باشاء اللہ) اینکہ ما را نان باید
 نہ ایمان۔ ازین باعث طلب آزادی از جانب مسلمانان
 در موقف تعویق است۔ اگر خدائے عز و جل بفضله سببے
 پیدا کند او مسبب الاسباب است و يفعل الله ما يشاء
 و یحکم ما یرید۔

حالت ہندو چوں در تنگ چشتی بدیں سوال است۔ و
 کثرت شان دریں ملک است و اہل غنا ہم ہستند۔ پس
 بمصداق کل الصيد فی جوف الفراء ملاک امر آزادی شان
 ہستند۔ پس چوں اقلیت را بوسعت دلی راضی نکلند تا
 ابد الالہاد از گرداب حوادث نجات نخواہد شد۔ چہ گویند ع

دو دل یک شود بشکند کوه را
 و هم گویند که قوت دست در انگشت خضر پنهان باشد
 و قوت زنجیر در حلقه کمزور و قوی چون کمزور را رعایت
 نکند بمقصد خود واصل نگردد - مگر یاس هم نیست که هرزوالی
 را کمالی - آخر روزی خواهند فهمید و امید که نجات حاصل
 خواهند کرد - واللّٰه المستعان علی ما فرید -

الملکیتی مع الکفر والایستی مع الظلم

ہمہ برتری مر خدائے جل و علا راست کہ انسان را بخلعت
خلافت بنواخت و انبیاء کرام را کہ خلاصہ تکوین اند در ہر عصر
بہر قوم پیائے فرستادہ مونس و معلم اساس و اطوار طراز
خلافت ساخت خصوصاً خلیفۃ اللہ الاعظم والنبی الاکرم محمود
الشعلین کہ حسان در وصف وے مے طراز دے

ما ان مدحت محمدی بمقاتلی

لاکن مدحت مقاتلی بمحمدی

و صاحب قصیدہ بردہ مے گوید ے

فاق النبیین فی خلق وخلق ولم یدانوه فی علم ولاحکم

و بفارسی کہے چہ خوش مے گوید ے

چونے خردمند فرخ نہاد ندارد جہاں تا جہاں است یاد

شمہ از وصف مالا یحیی ویت برائے تجدید عمار خلافت

و قلع و قمع رگ و پے ظلم و عدوان الی آخر الدمر مارا ارزانی

فرمودہ پس شکرانہ مرایں نعمت عظمیٰ را در گوشہ دماغ

مخی گنجد کہ چہ طور از عہدہ ۲۲ بر آئیم لکن بفجائے ما لا

یدولت کله لایستول کله سپر نه انداخته از قصور عدم
 احاطه تام به بارگاه عز اسمہ رجوع باید آورد که خلوند نجبند
 و سنگیر کریم خطا پوش پوش پذیر است - پس باید دانست
 که ظلم اگر چه بر جمله شیون و کوائف محیط است چه بلخت
 وضع الشی فی غیر محلہ تعبیر کرده می شود لکن مقصود اینجا
 فروغ از دوست که به مناد فی الارض معنون باشند یا اتلاف
 عرض و نفس و حال کسی مودی معنی و می است پس حکومت
 و ایالت یا نظام اصلاح را تار مار گردانند گال اگر چه بے پایا
 است لکن عدوان از همه اکبر و اعظم است گویا در قدم
 بنیان عدل و امن و تخریب اساس رفاهیت انام این را
 بد طوئی حاصل است بل مخنیق است یا طوفان که هجوم آں
 بیجان و غوغائے لاعاصم الیوم الامن و رحم والامان
 و الحفیظ بر زبان کافه انام جاری گشتن همال و ازینجا است
 که چون طفل بگفتار در آید اولیں سبق او همین که خربار بر
 به از شیر مردم در - یا همچنین تلقین کرده شود که نور چشمها
 با هر کس تسلیم بشود با کسی مستیز که رنج مرسان و کربسا
 فارسی اولیں کتابیت در تهذیب اخلاق که با بچگان درس
 می دهند چه گوش زده اثر می دارد مثالیت محقق و برهانی
 است ساطع - لاسیما آموخته طفلی تا بلحد دمساز باشد - و

معلم اخلاق فلاسفر اسلام سعدی چه خوش می سراید
 ندانی که سعدی مکالمه یافند نه مامول نورد و نه صحرانگفت
 بخوردی بخورد از بزرگان قفا خدا دادش اندر بزرگی صفا
 پس در کربا وارد است در مذمت که سه

ستم بر ضعیفان مسکین مکن که ظالم بدوزخ رود بے سخن
 ستم کش گر آید بر کرد ز دل زند سوز او شعله از آب و گل
 و در توضیح مضمون اگر امله بے شمار است لکن مشفق

نمونه از خروار پیش ناظرین کرام کرده می شود ع

گر قبول اقتدر بے عز و مشرف

معلوم باد که چون محض ظلم افراداً نه بر گیا هست که بجز
 استیصال ظالم تریاقت ندارد پس صدورش از آن کس که وے
 خلیفه الله فی العالم و ظله فی ارضه باشد قبیح ترین اشیاء
 است چه شاه مشای باشد نه بهمان گرگ مردم در و نیز
 چون مامول درین دار مستعار قیام است تا ضعیف و مشرف
 بمقصود خود با حق و وجه رسیده نیل مطالب کنند

فلاح دار اخلاقی پس قیام نظام را عدل شرط است نه نهد
 و تقوی بل اسلام رسمی هم بکار نمی آید نعم اسلام حقیقی و
 عدل یکے است معنون به دو نام چه اسلام رسمی اگر باعث
 استحکام و دوام سلطنت بودے خداے کریم کفار را از ازل تا

ابد بر یک کاشانه ہم مسلط مکررے چه جائیکہ تملک بقاع فیض
و اقالیم وسیع پس ہرکہ بنیاد ظلم بہناد و عدل و انصاف را
از دست بدادہ خدائے عز و علا چنان دہار را بر آورد کہ
ہیچو ابترو عقیم ہیچکس یادگار دے بر خطہ عالم نہاند۔

و تائید ایں مقدمہ را تصغیر و تجسس اوراق مخاطرات
کافی است چه تاریخ یا از اسرار گذشتگان و امے گوید
یا از آغاز و انجام رفتگان تبصرہ دلخواہ می نماید و ازل جملہ
کہ بعض سلطنت مصرعہ گشتہ کوس لمن الملک زد چوں
بر بنی اسرائیل ظلم پیا شد و از حد خود تجاوز کرد خدائے عالم
ان مسم حیل جہنم بہ حبس الورد المودود معلم ساخت
و امانت عبودۃ لاولی الالباب بر افواہ انام الی یوم القیام
باقی و دائم گذاشت و تہذیب بابلی کہ موسوم بکلدانی ہم
است از رعوت بے جا و ظلم بے محابا چنان پارہ شد کہ
بکاویدن ہم بدست نمی آید۔

و دیگر جانب ع

نوشیروان نمرود کہ نام تلو گذاشت

سعدی در حق وے گفتہ است چه آں در عدل و
انصاف ضرب المثل گشتہ است اگر آں درین ملکہ فاضلہ
فاضلترین عصر نبودے چندان شہرت نوزیدے و اخلاقش

چوں از جاده وے انحراف کردند تفرق شد . . . شدند
 که نام شاه پیش کس را معلوم نیست و آورده اند که عسکر
 بن عبدالعزیز که در زمان خود رافع الویه عدل و نصفت بود
 جواباً بعامل خود نوشت - چوں آل استجازه کرد که قدرے بر
 مردم قدغن کرده شود چه بغیر اظهار عیب و عده نظام امور
 سرانجام نپذیرد - هلا دروغ می گوئی ، عدل کن ، باز عدل
 کن همه مناد خود بخود خواهد رفت چه درشتی مفید نه مورث
 استقام و عدل این نیکمرد چنان بود که کفایت سندیه بحض
 شنیدن این خلق عظیم باو چنان گرویدند که بجز اطاعت و
 انقیاد چاره ندیدند و در تاریخ بلا درسی باب فتوح السند شاهد
 عدل است پس واضح است که عدل سیرتی و شن را مخلص
 و قادر سازد و ظلم شناعتی است که یار را مار استین می نماید
 و سلطنت بغیر رافت و عدالت انتظام نمی پذیرد - چه قاعده
 است جبلت القلوب الی حب من احسن الیهما و
 بعض من اساء علیهما -

و توبدا است که چوں بادشاهی طرح ظلم افکند رعایا ازو
 ملول گشته تدریجاً انقلاع وے کنند - چه رخ
 رعیت چو یخ است سلطان درخت
 مقوله واثقه است - چوں یخ محکم بنود وجود درخت

نابود شود۔ و ہم محقق نیست کہ کفر عدال ایالت حسب
 دلخواہ کردند و مسلمانان ظلمہ جز بنام زشت با خود نہ بردند
 و حکومت عالم و تملک چوں بحق عبد تعلق دارد پس ہر کہ
 داد کردہ دارد صولت و تسلط وے برقرار داشت قطع نظر
 ازین کہ سکا فر باشد یا مسلم و کسیکہ سنگر گردد چنان کاس
 الدابر گردد کہ تا آخر زمان نامش بجز صد ہزار لعنت نفیس
 نمی خوانند اگرچہ مسلمان ہم باشد۔ و چوں بنظر امعان دیدہ
 شود اسلام را عدل ملاک امرہ است و خدائے قدوس برائے
 عدل بسیار تاکید کردہ چنانکہ فرماید اعدلو هو اقرب للمتوی
 و ہم ے فرماید ولا یجزم منکم شتمان قوم عسلی ان
 لا تعدلوا۔ پس معاند امر الہی بحسرت بمیرد و مذعن امر
 خداوندی جانش گیرد۔ پس عدل لازم حکومت است۔ و
 بادشاہ را رسد کہ این شعردا ما ورد زبان دارد ے

خیرے کن ے قلال و غنیمت شمار عمر
 زان پیشتر کہ با تگ بر آید قلال نماند

ابوالفیض فیضی

(۱) نام و نسب (۲) ولادت و تعلیم

(۳) رسائی بحضرت شاہنشاہ اکبر

(۴) خدمات ملکی (۵) تصانیف

(۶) اخلاق و عادات (۷) وفات حسرت آیات

ابوالفیض، فیضی فیاضی، نام و تخلص - او پسر شیخ مبارک بن شیخ خضر متوطن ناگور بود۔ شیخ موسیٰ کہ جد امجد او بود در ۹۰۰ھ از یمن (عرب) ہجرت نموده برائے زیارت اولیائے ہند در قصبہ ریل کہ در اں ایام علاقہ سندھ بود سکونت پذیرفت۔ در قرن دہم شیخ خضر عازم یمن شدہ در راہ موضع ناگور را مخیم سراوق جلال کرد۔ ہمیں جادر ۹۱۱ھ شیخ متولد شد و مبارک اللہ نام ہنادہ رسم تسمیہ بجائے آوردند۔

شیخ مبارک در سن چہار دہم پیش خواجہ عطن و خواجہ عبد اللہ احرار و خطیب گزرونی مرۃ بعد اولی زانوی تلمذ طے نمود و کسب و کمال ظاہری و باطنی اکتساب نمود۔ شیخ

مزلور سیاح بے پناہ بود۔ و در اثنائے سیاحت علوم منطق
حکمت و فلسفہ را استفادہ کرد۔ القصہ فیلسوف بے مثل عالم
جید، متقی بے حد، متدین باصفائے باطن و طہارت بود۔
ازیں رو مغتبط و محسود زمانیاں شد۔ ایشان ریشہ دوانیاں
کردند و پیوستہ او را مبتلائے مصائب گردانیدند۔ نہ او
را پیش احباب ملجاء و ماوا بود و نہ اعدا جائے قرار و پناہ
بے دادند۔ ازیں سوزانہ و زان سوزمانہ ہمیشہ آوارہ
دشت نوردی می بود بالاخر در ۹۵۴ بمقام آگرہ وطن کرد
و شیخ علاء الدین مجذوب را پیشوا و سالک ورزید۔ در
آبادانی چار باغ رخت اقامت انداخت و در قبیلہ شاداب
زنا شوی کرد۔ بظاہر شغل درس و تدریس بود۔ لکن در تخلیہ
مشغلہ افکار و ادوار۔ اگر کسی مخلص محتاط چیزے بطور تہدیب
آوردے او در قبول گفتے در بخت نکردے۔

در ۹۵۴ بمطابق ۱۵۴۷ میلادی بمقام چار باغ شجر
امید شیخ مبارک را ثمر نورس پدید آمد اگر سعادت و
اقبال در مویک جلال او بود لیکن حالا زمان فرحت توامان
خیلے بعید بود۔ هنوز زندگی والدین او سراپا افلاس و نکبت
بود و سابقہ ایثاں بہ تنگدستی و فاقہ بود لکن علم و فضل
از پدر فضیلت مآب و حکمت انتساب در ارث تحفیل نمود

در علوم متداوله از منقولات و معقولات ید طولی داشت - و
 درین صنوف بے عدیل و بے سیم بود جوهر طبعش علی الخصوص
 در فلسفہ و حکمت درخشد و تمخّلات تخمین از کہ ومہ طلبیدہ
 و مذاق شعرو سخن ہم برو غالب بود - دل و دماغش از
 فیضان قدرت بوجہ اتم سیراب شدہ بود - در طب نیز مہارت
 تامہ داشت و بے ہزد و منت مداوات کردہ و چوں از دست
 ناداری استخلاص یافت ادویہ ہم حبیبہ للشرعی داد -

حالات شیخ مبارک و پسرانش بسیار صوبتناک است -
 تا بہست سال در آلام و مصائب گرفتار ماندند - شیخ در سال
 دوازدہم جلوس اکبر بخدمت او رسیدہ مورد عنایات بیغایات
 گشت - ہنگام ملازمت چوں شیخ را بیرون پنجرہ فقرہ استنادہ
 کردند او دانست کہ ایں طور از خدمت مدحت سرائی شاہ
 عہدہ برآ نخواہد شد - ایں قطعہ بدہیہ گفت قطعہ سہ

بادشاہ! درون پنجرہ ام از سر لطف خود مرا جا دہ
 زانکہ من طوطی شکر خایم جائے طوطی درون پنجرہ بہ
 شہنشاہ اکبر ازیں حاضر کلامی خیلہ محظوظ و خوش وقت
 شدہ او را بحضور خود جائے داد و بہاں روز در سلک ملازمان
 خاص عز اخلاص یافت - اوّل قصیدہ کہ در حضرت شاہ
 خواند مشتمل بر یکصد و نوہ و ہفت اشعار در بار بود -

مطلع او این است هـ

سحر نوید رسال قاصد سلیمانی رسید، بچو سعادت کشاده پیشانی
از تبر و فضیلت شیخ شاه مرغوب شد و او را اتالیق
شاهزادگان تعیین کرد. سلیم، دانیال و مراد فیض یافتگان
چون فیضی فیاخی بودند و او را بنظر احترام و تکریم نگریستند
در ۹۹۴ هـ بود ملک الشعراء عزائی شهیدی شیخ بختاب
ملک الشعرائی منتظر شد این از طرائف روزگار است که دو
روز قبل این واقعه شیخ در مطلع قصیده این پیشگوئی کرده
بود و بهیذا هـ

آل روز که فیض عام کردند ما را ملک الکلام کردند
اکبر فیضی را شیخ چو (شیخ جی) خطاب می کرد و الحق
فیضی و فضل نفس ناطقه اکبر بودند آخسته نداشتند هـ در
خلوص، وفا شعاری و محذوم پرستی نظیر نداشتند - تسخیر
دکن مرهون منت فیضی است - راجی علی خاں فرمانروای
خاندیس را در رتبه اطاعت آورده باصناف الطاف اکبری
و اصناف اعطاف شاهی منتظر و مستبشر گردانید - و او
در زمره عقیدتمندان و فاکیش و ارادتمندان اخلاص اندیش
داخل شد -

تصنیفات | (۱) دیوان اشعار - مقدمه از قلم خود توفه کرده

و تصنیفات. اورا تباشیر الصبح نام دادند. این مجموعه نه هزار ابیات است که در عرض چهل سال به تکمیل رسید. نکات حکیمیه در سلاست و سادگی خراج طلب است. در فضائل اتباع متقدمین دارد. و همه کلام برجسته گفته است. همه آمد است و آورد. عنقا است.

(۲) انشائے فیضی - که عبارت از عرائض، مراسلات و مطاوی متفرقه است مرثیہ کتاب خانہ فضلاء است.

(۳) خمسہ - در تبتیح نظامی گنجوی پنج کتب منظوم طبعزاد او است اسمائے آنها مرکز ادوار، سلیمان و یلفیس، نل دمن ہفت کشور و اکبر نامہ است.

فیضی در السنہ مشرقیہ بہرہ وافی داشت. و در سنسکرت ہم دستگاہ کامل. نل دمن در اصل کتابست سنسکرت، سن تصنیف کالیڈاس - شیخ در زبان پارسی منتقل کرد و نقل از اصل من حیث لطافت و نزاکت و درو بست الفاظ و حسن تراکیب گوئے سبقت ربودہ.

یللاؤتی کتاب ریاضی است اورا ہم در فارسی ترجمہ کرد و داد لیاقت داد. مہا بھارت کہ مشہور ترین کتاب رزمیہ ہنود است از کلک ترجمہ اش توانست گنجیت - بھاگوت و انھرون بید را نیز حلیہ فارسی داد. میگویند کہ شیخ در

عقوان شباب پیش عالم سنکرت در بندرس تحصیل سنکرت
 نموده چون فارغ التحصیل شد عالم مذکور را اعلام کرد که من
 مسلم هستم - عالم دست تحریری گزید لیکن او از شیخ وعده
 گرفت که منتر گایتیری و هر چهار وید را در زبان پارسی ملبوس
 نماید کرده بر صداقت و کذب این واقعه تاریخ روزگار ساکت
 و صامت است - العبد علی الراوی -

مذهب فیضی | این موقوف بر ابوالفیض نیست بل برادر علایی
 و پدر یگانه عصر او است که مردمان آل زبان زبان طعان و
 لدان بر ایشان کشودند - فیضی و فضل را بالجمهر ملحد و زندیق
 گفتند لیکن این محض تنگ نظری و کوتاه بینی حساد بوده - از
 تضایف شان بر الحاد و زندقه شان چیزی منعکس نمی شود
 مناصب شان مجتهدان شان داشتند و علمائے معاصرین را
 پیش فروغ شان نفوذ و اثری نمانده بود - بدین وجه فتاوی
 کفر و ازداد شایع گردید که مقهور و مجبور جهانیان گردیدند -
 و پیش کم سودی ایشان دم نزندند -

تفسیر سواطع الالهام در ستمه نوشته شده بود هفتاد
 و پنج اجزا دارد - توطیه اش یک هزار ابیات و تتمه اش
 نود و نه فقرات دارد و همه در یک صنعت نوشته - در فقرات
 خاتمه کمال این است که از هر فقره ماده تاریخ اند میبوال

کرد۔ اہل فضل معاصرین تقاریظ رقمطراز در توصیف آل
 سوائے قلم کردند۔ این تفسیر بے نقط است و معاندین شیخ را
 بہ بدعت قبیحہ متہم کردند شیخ ارتجالاً گفت کہ اگر میں
 بدعت سنیہ است کہ من تفسیر بے نقط تحریر کردہ ام باز
 چرا حق سبحانہ و تعالیٰ لا الہ الا اللہ محمد الرسول اللہ۔
 بدون نقاط ارشاد فرمودہ است و ماہمہ ہر روز این کلمہ طیبہ
 را ہنگام تہلیل و تعقب ورد زباں حی کنیم۔ متفقان دم
 بخود شدند و ہر بلب مانند۔

اخلاق شیخ فیضی شگفتہ مزاج، ہر دلعزیز، مہاں نواز،
 رحم دل، خلق دوست و فیاض بود۔ بیرونی او ملافہ علما و
 شعرا و محط رحل اہل کمال و فقرا بود۔ شخصیت با ایشاں حسن
 سلوک مرعی داشت باز بحضرت خاقان بلند مکان احضار
 کردہ مورد اکرام و اعزاز حی گردانید۔ مساکین و مظلومین
 را مدد حی کرد۔ و خادم و مخدوم را مساویانہ سلوک روا می
 داشت۔

وفات شیخ در اواخر سال ۱۰۱۰ شیخ را مرض الموت لاحق
 گردید۔ از دست دہمہ بہ تنگ آمد۔ مرض او تا چہار ماہ طوالت
 کشید۔ چون حسن اخلاق فیضی و اخلاص رسوخ او در بندگی
 مرتبہ خاطر اکبر بود و شاہزادگان نیز از استفادہ حی نمودند۔

اکبر بمقتضائے قدر وانی و حقوق شناسی در بیماری کہ مرد
دو روز قبل از سانحہ ارتحال معہ شہر ادگاں بہ عبادت او
قدم رنہہ کرد۔ وقت نعی رباعی ذیلیہ بر لوک زبانش بود

رباعی ۵

دیدم کہ فلک بن چہ نیزنگی کرد مرغ دلم از قفس بد آہنگی کرد
آں سینہ کہ عالمی درونی گنجید تا نیم نفس بر آورم تنگی کرد
ناخوشی او یوما فیوما رو بہ ترقی کردہ پیچا پیچ شدہ استسقا
بر ذمہ اصناف نمودہ دست و پا موقوف و متورم گشت۔ قے دم
کرد۔ بسمل و ناتوان شد۔ بالآخر در سکنہ رہگرائے عالم
مادداں شد۔

در بیوت فضل و کمال صفوف ماتم و عزا گسترده شد۔
شعرو سخن لوح و مویہ کردن گرفت، آخ! اف!! صیرفی نمود۔
کمال و صورتگر حروف و الفاظ اکنون منتقش نقوش فنا شدہ
در آشنائے علالت ایں شعرا اذکار و تکرار می کردست
گر ہمہ عالم بہم آید بہ جنگ بہ تشوہ پائے یکے مور لنگ

حیات اجتماعی

لقد خلقنا الانسان في احسن تقويم ارشاد خداوندی است که از روی آں انسان بر جمیع کائنات اشرافیت و افضلیت دارد. چون انسان مدنی الطبع است. طبعاً محتاج دیگران است اگر بیدۀ حقیقت بنگریم معلوم خواهد شد که اعضا و جوارح ما هم حاجت مند یکدیگر است در حکایات لقمان حکایتی است. شکم و دیگر اعضا که محتوی بر این مضمون است. برای بقا و دوام نوع انسانی، مبادله اعمال مختلفه و ارتقائے ملی زندگی اجتماعی بغایت اهم است آداب و ضوابط که برای حیات اجتماعی ضروری است هم برای زندگی انفرادی اهمیت دارد. مثلاً هر کس را حفظ مرتبت ملحوظ داشتن، حقوق محالیت را نگهداشتن، سر رشته الفت و اتحاد را استحکام دادن و اعراض و مقاصد قومی را بر اعراض شخصیّه خود تقدم دادن و اینار کردن وغیره وغیره. عیب مثل زباں زد است که انسان به اعتبار نقش خود لاشئ محض است. مدار طاقتش بر قلت و کثرت

احباب مختصر است۔ انہیں ضرورت حیات اجتماعیہ واضح ہے
 شود۔ اگر شاہ رکن عامل نیستید بل عضو مجتل ہستید عدم
 وجود شما برابر است۔

مقصد و مدعا از بسر کردن زندگی اجتماعیہ برائے افراد
 انسانی اینکہ ہر فعل کہ فرد واحد انجام دہد اور را بہ اعانت
 قوت متحدہ بپایہ تکمیل باید رسانید و دریں امور اشتراک
 عمل و تعاون لازم است۔ کہ فائدہ و نفع آہنہا مبخر بقوم
 و وطن باشد۔ اللہ تعالیٰ در کلام مجتہ نظام خود در حصول
 اعراض ممودہ اعانت ہمگنان قرار دادہ است۔ و تعاونوا علی
 البر و التقویٰ بریں معنی دال است و ہم ارشاد فرمود۔
 و لا تعاونوا علی الاثم و العدوان یعنی در اموریکہ شائبہ
 ظلم و تعدی یا انحراف از صراط مستقیم و نافرمانی باشد امداد
 یکدیگر نباید کرد۔

در فرائض حیات اجتماعیہ اس ہم شامل است کہ عہود
 و مواثیق را خلاف ورزی نباید کرد۔ در دوستی اخلاص و
 در محبت صدق و خلوص باید۔ در رنج و راحت با دیگر
 شمولیت داشتن نیز فرض است۔ در عمرانی زندگی جماعت
 کہ اس ہمہ اوصاف موجود است افراد اس حیات متحد و
 متفق بسر برند و رابطہ اتحاد شان مستحکم و استوار باشد

که اساس ترقی قوم و موقوف علیه آن است -
 هر صاحب بصیرت را فرض مقدس است که حب الوطن
 من الایمان را حرز بازو سازد و حقوق و فرائض وطن و
 اهل وطن را بدرجه اتم احترام دارد - زیرا که اندیس راز ترقی
 و وقار افرادی او مستتر است -

شے از ناف آہوا فرید بیشوخی بر سر عالم دوید

ستار عیوب را حمد لا محدود مزد کہ ہمہ اشیا را از
کتم عدم بر منصفہ شہود جلوہ گر ساخت و تمام کائنات از
روئے خلقت میرا از عیب است - ہرچہ مرئیت یکے را بر
دیگر است محض اضافی و بادی النظری است - پس فی
الحقیقت چیزے را بر چیزے شرف نیست الا بنظر بعض خواص
و نوایر دون بعض و چوں دیدہ بصیرت و اشدود این حقیقت
کبری اظہر من الشمس بلکہ امین من الالمس گردد کہ ایچ چیز
خالی از فائدہ نیست و حرف گیری نمودن نہ شیوہ است مر
اہل کمال را و ازیں جاست کہ ظلمت بر زبان انام بقصان
شہرت پذیرفتہ است و او از زبان حال فریاد می کند - کہ
در حقیقت ۵

نہ این آنکہ می بینی روئے منست لیکن قلم در کف دشمن است -

پس این پیچیده پیچیدن از روی معدلت گسری نه از
 وجه حیثیت و پاسداری آنچه در پائے فائز صیغ حی نماید از
 نگارش فواید عواید ظلمت در یخ نمی ورزد چه انگشتاف تمام اگر
 در حیطه اقتدار نباشد ترک هم نباشد گفت - پس معلوم گردد
 که ظلمت معدن مکارم است و منبع فضائل و فواصل چه اصل
 همه چیز و همه کس است و او را زیاده ازین چه حرمت باشد
 که حسب فرموده خدای قدوس سرور عالم (صلعم) پیش از تکوین
 هم در پرده مستور بود چنانکه حضور پر نور فرموده و کان الله
 فی عمامه و اکنون ذات بخت نیز در سراق جلال محجوب است
 چنانکه در خبر آمده که صحابه از خفگی تاب پرسیدند که آیا شما
 خدا را دیده اید ؟ فرمودند لو کشف عن سبحات وجه لاحت
 کل شیء او کما قال - و هم مخفی و محجب نیست که جمله موجودات
 خواه جماد باشد یا نبات و انسان باشد یا غیر، هیچکس را از ظلمت
 پاره نیست خواه خودش بالذات باشد یا افراد و مثل شنب
 را به بینید که چها فواید دارد - اگر شمار تا آخر نامکن است
 لکن مشتے نمونه از خروارے گفتن هم ضروری است مثلاً اگر
 شب بنودے چنین راحت و آرام حیوانات را کجا نصیب شدے
 بلکه دوامی روز تا حد غیر متناهی بر ایشان عذاب و نکال گردیدے
 ازین وجه خدای برتر در ایلول الغامات خود ابرار نماید - و

جعلنا نومکم سباتاً وجعلنا الليل لباساً - و قدر شب
از شب زنده دایان باید پرسید که چگونه باعث مدح قرب
شان گردد و چه فیضها در و نازل می شود و خدای قدوس
و بے همتا در وصف شان می گوید و قلیل من الليل ما
یهجون و شب را اگر گنجینه اوار و تجلیات الهی گفته شود
خلاف عقل و نقل نباشد و مرتبه اش سالکان با صفا می
دانند زیرا که ع

قدر زه زگر بدان قدر گوهر جوهری

و همین شب بود که درو خدای ذوالجلال فخر موجودات را
به معراج جسدی مشرف گردانید که واصقان علیه جانش را
هم پادشاه حاصل فضائل معراج نیست اگر چه تا روز شمار از
شمار بالا مانند و بیله القدر که نعمت عقلی است از خدای
بر حضرت انسان هم فرود از شب است و چون فرد را
این قدر مزیت و شرف باشد عقل را چرا احوال جانب نباید گفت -
قدر شب از طالبان علوم و فنون هم مستور نیست که هر چه
معاون این زمره باشد مثلاً یاد گرفتن مطالب علمی ، مذاکره
مکبیه و تیارسی اسباق و امتحان آقدر که در شب با سعه سروا
که هر یک شب پیدا باشد حاصل گردد در جزیں اوقات میسر نمی
شود از اینجا است که گفته اند خواندن شب بر دل نقش میشود

و ہم حضرت کلیم را بعد از وداع شعیب علیہ السلام بہرچہ مکرم
 حاصل شد بطیفیل شب وادی امین بود۔ چنانکہ حی گوید۔ انی
 انست فادا و خدائے بے ہمال فرمود فاحلح نقیبات افک
 بالواد المقدس۔ طوسی و ہم لوط علیہ السلام را از موقوفات
 در آخر شب نجات حاصل شد کہ خدا نے فرماید فامر باہلک
 یقطع من اللیل و نجات بنی اسرائیل از مظالم فرعون بے عون
 ہم در شب بود و شب وصال نیز از احزاب او است۔ کہ
 مایہ تمنائے تفسید گاہ جگہ و نزہت گاہ دید عاشقان نپیرہ دل
 است۔ چنانکہ نظیری می گوید۔

شب امید بہ از صبح عید می گردد
 کہ آشنا بہ تمنائے آشنا خفت

روز روشن ہم فرع شب است چوں در حقیقت سایہ
 چرخ نیلوفر می است اصل وے باید بود و فرع را چہ بار
 کہ باصل خود طرح تفوق اندازد چرا کہ غلبوا را با کبوتر چہ
 کار و ظلمت ہم اصل نور است و مصدر وے۔ اگر ظلمت
 نبود وے نور را نہ وجود بود وے نہ قدر و ہمیں ظلمت است کہ
 ما را بوجود انبیاء مکرم ساخت و ہم محقق نیست کہ پیران
 نبوی العزم بعد استیلائے ظلمت کامل در صفحہ عالم قدوم
 نیست لزوم فرمودہ اند۔ قصہ فیلل اشد بر تہمیر میسر برنا

و پیر مبین است - خصوصاً خاتم الانبیاء را ورود و عالم موجود
هم بعد از شدت ظلم بود - پس نه شب قابل انگشت شماری
است و نه ظلمت و از اینجا است که نظری می گوید

شب سیاه صبح سفید می آرد

چراغ مطلب از دودمان بولبی است

یکه از اوصاف ظلمت وصف ستروکتمان است و آنقدر

که این وصف فواید می دارد بر محقق بالغ نظر ناپدید نیست
چون در گوهر با همه شرف و منزلت همیشه مستور می باشد
ازین جهت در شاهوار را در مکنون نامند که بجهت شنیدن
این کلمه غزا سامع را لذت مفراط حاصل آید -

کاشتکار اگر دانه در زمین با احتیاط تام پوشیده نگرداند -
پس متفنن را غذا حاصل نشود بلکه رانگان و روزی مرغان
و طیور که تغذ و خماصاً و تروج بطناً هستند می شود ازین
سبب دهمقال بعد تخم ریزی دانه را به قلبه رانی پوشیده
می کند و دل و دماغ که گنجور فیض آسمانی است هم در پرده
ظلمت است و آب نوشیدنی که بعد کاویدن حاصل گردد -
و ماده حیات عالم است هم غالباً محجوب است و آبیات که
مرغوب جمیع نسمه بشر است هم در ظلمات است و زنان
عالی قدر را نیز علو مرتبت از دست حجاب و ناچاستن است

و ازیں باعث اینثال را به محذرات تعمیر می کنند - اگر ظلمت
را قدر بنودے چرا اہل طبع سلیم بر پرده داری حصنات
تاکید شدید نمودندے - ابر را نمی بینید کہ چہاں تیرہ و تار
باشد ؟ و چه قدر بنوازند - مردہ صد سالہ زمین را می کند
و تشنه لبان وادی قط را سیراب گردانند و ازیں جا است
کہ چوں دہقانان مطالع ابر آلود می بینند از مسرتہائے بے
اندازہ در جامہ خود نمی گنجند - چنانکہ قافائی می گوید ۵

ابر با ایں تیرہ رخسارے کہ پوشد روی روز

مردم چشم است دہقان را بباران داشتن

پس فایده ظلمت و وابستگی چندانکہ توانم در چیز تحریر
آوردیم و ایں یکے از ہزار است و استیفاء جملہ بیروں از
حد شمار و ایں نمونہ از خردوار است - قصہ ازیں دراز بود
قلم چوں اینجا رسید بہ شگافت و دست از دستبازی وے
ہم باز ماند - پس بقیہ بر صحبت دیگر موکول شد - واللہ
الموفق لما یحب و یرضی و هو الرب الاعلیٰ -

چوں درجہ منسوبات ظلمت بایں مثابہ است ظلمت را سخن
است کہ بر جملہ عالم مستولی گردد و بقول شاعر بیجا نیست کہ
می گوید ۵

شبہ از ناف آہو آفریدہ بثنوی بر سر عالم دویدہ

موازنہ مدیت بدویت

از اعتبار سکونت و بود و ماند زندگی را دو طریق
لاحق است اولاً حیات کہ در شہرہائے غدار و قصبہ ہائے
کثیر الانقار بسر کردہ آید و دیگرے حیات دیہات است کہ
از آباد اینہائے کثیرہ منقطع شدہ باشد۔ در ہر دو نوع فواید
ہم ہست و مضار ہم ہست۔ ہر یک را بقدر توان پیش
می کتیم و انصاف در دست شما است۔

در دیہات ہوائے فرحت بجنش و روح پرور یافتہ می
شود۔ تگدر فضائی عنقا باشد۔ شیر خالص و غیر ملوث، مسکہ
و روغن زرد بے غل و عش کہ مدار حیات انسانی بر آہنہا
است بہم می رسد و دیگر اغذیہ و اطعمہ و مستلذات جم
پرور کہ برائے جسد خاکی و روح صافی لابد است در فراوانی
بدست آید اشجار باسق و نظر فریب چہ خوب امتیاز می
کند۔ طہور در نعمہ سبحی و زمزمہ پردازی باشند علی الصبح
باد خنک چہ زنگ زنگ می وزد و عارض گلہا می گردد۔
گاہے ایں سوخی چہد و گاہے آن جانب می خرامد و بہائے

شاخصار می کند - نظارهای این چنین نیز نگهائی قدرت مهر
 حیات و مفرح ذات است - ازین با صحت و تندرستی بحال
 باشد و در ابدان دمائی تازه و مصفا جریان می کند قدرت
 در رنگ اصلی و بے پرده روستائی می کند - تکلف، تقنع و
 دست تصرف انسانی مفقود باشد - بر روستائی هر شئی تازگی
 می بارد - ضیائے آفتاب، تاب ماهتاب و تقاطر برشکال دیدنی
 است - قدرت حق در دیهات جلوه گر است - مردمان دیهات
 قوی بیگل و دیو پیکر باشند و اهل مدینه چنان نحیف الجثه
 که گوئی از قبور بدر کرده شده اند لکن قلوب شان منور باشد
 و در تشهید اذهان و افکار بے سیم باشند -

در شهر با صحت و تندرستی مفقود باشد و توانائی کالعدم -
 هر کس بینی زرد روست و یرقان زده بنظر آید - نه در جسم کس
 جان و نه در جان احدی رواں باشد - کوچه و برزن تنگ
 و تاریک و چنان بدبودار و متعفن که دماغ می ترکد - همه
 اغذیه ناقص و ملوث باشد - هر کجا بینید تکلف و تقنع بنظر
 می آید نه بقولات سرورے بخشند و نه مناظر قدرت کیفیت
 و نورے عطا می کند - هولے تازه و مناظر روح افزا و
 دلکش را نام هم نه پیدا است -

لا محاله در شهر با علم و هنر را دور دوره است، فقدان

مکاتیب و بیت العلوم نیست - همه وقت و سہر وقت ملازمت
اہل تہذیب میسر است - الحقی شہر عالم علما است و مرکز
طلبا - زبان مردمان شہر ششمتہ ، مصقول و مجلا باشد - و
عادات و اطوار شان مرغوب و دل مجموع - در بازار ہائے شہر
بیچ جنس نامرہ و بیچ شے ناروا نباشد - نہ صرف خاک بہائے
می ارزد بلکہ گوہ و بول و برانہ ہم بے بہا است - و در میزان
سجیدہ بفروشن می رسد -

چابجا کتب خانہائے عمومی و روزنامہ خانہائے دولتی قائم
کرده اند کہ روز مرہ عوام و مشتاقان علم و فن آہنجا با غلو
کرده استفادہ می کنند و در واقفیت عامہ خود اضافہ می
کنند -

مردمان شہر عجب خوش وضع و خوش پوش باشند کہ
اہل دیہات کہ چرکین و شوغلن باشند بایشان بیچ مقابلہ
نمی توانند کرد - طبقات متوسطہ و فرقہ امرائے شہری گاہے
پا پیادہ نمی رود و کالسکہ چوبین و موٹر خیلے بکار می برند -
برائے تفریح و تفرغ ہنگام عصر تنگ بہ تیارتری روند
و در تصویر خانہ متکلم رفتن شغل ہر روزہ ایشان است -
صراط ہائے مستقیم و صاف و پختہ ہر جا پہنائی داشتہ است -
اگر باران بارد ہمہ گرد و غبار و خش و خاشاک رفتہ میشود -

و چنان بلور آسا شود که چهره خود در آئینا می توان دید در
 جابهائے وسیع و فراخ بسا تین خوشنما ساخته اند. هنگام شام
 زن و مرد برائے گلشت و چهل قدمی آئینا می روند و
 خوش وقت می شوند اصحاب مقدرت به لو نشاں رفته چوگان
 و گوی و توپ بازی مشغول کنند.

الغرض در شهر با اسباب نعیش و خوش ببری فراوان
 موجود است. نیز تنبلی و ناخوشی هم بسیار است و مداوائے
 این هر دو مذکور در فضائے دیہات است و بس.

از سطور بالا مہویدا است کہ ہر دورا فواید ہم است
 و نقصانات ہم۔ ترک ہر یک امر صعب است۔ باید کہ
 قصبات کلاں در وجود آئیم کہ دارائے تہذیب شہری و
 فضائے دیہاتی باشد۔ ہمیں یک صورت است کزین مردمان
 عالم توانا و با علم می توانند شد۔

سفر

در قرآن حکیم میرو فی الارض وارد است و ازین حکم سفر ظاهر و باهر است - در زمانه پیشین مردمان جهان دیده می گفتند که سفر سفر است و لوکان میله باشد - لاکن درین زمان این چنین گفتن اصلا درست نیست بل سفر وسیله ظفر است - رفتن به ممالک غیر و مقامات نادیده ، مراد سفر باشد - از وسیله سفر انسان در حقیقت کثرت معلومات واقفیت و تجربه می آموزد - سفر مفتاح کشاکش و فرج است ۵

سفر خانے که بے دوستی خواهی ماند
 بهر زمین که رسی و بهر کجا باشی
 فایده سفر لاخصه و لا نقد است برائے ایراد آنها و فقرے
 هم غیر ملتی است هر قوم که سفر نمود خانه خویش را وداع
 گفت و ترک وطن کرد بالاخر با سلامتی و ترقی و شهرت و
 ناموری همکنار شد ۵
 قیسه سجد و جهد کردند و صل دوست قیسه دیگر حواله بتقدیر می کنند

تاریخ اسلامیان شاهد است که ایشان چه قدر صحبت با
برداشتند و به بام اوج مرفعی شدند. انگلیس بر برج مسکون
جهانبانی می کنند چرا که بر برو بجر کوس لمن الملک زدند
این همه بدولت سفاست اگر در حرم خانه خویش محصور شدند
ز بهار این دولت و اقبال و فتح و نصرت نصیب ایشان نه شد
مردمان فرنگ شیفته سیاحت و فرهنگ باشند کناژا، افریقه
آسٹریلیا، یونزی لینڈ و هندوستان وغیره را پا کمال کرده کسب
تجربه و علم می کنند.

سعدی، سکندر اعظم و کولیس از سفر نام و نمود حاصل
کردند. لاحاله سفر کنید کامرانی و خوش بختی است. از سفر
جفا کشی و عادت سخت و مشقت پیدا می شود. بدن چست و
تنومند گردد. در طبع بواسیر اولوالعزمی، مردانگی و علو همت
تقویت یابد.

از مشاهده نوار نایاب در وسعت معلومات اضافه
می شود.

از نقش و نگار در دیوار شکسته

آثار پدید است صنادید عجم را

از مقابر ریخته به تباقی عالم و ناپائیداری دنیا طشت

از بام می شود. تشبیب و فراز زمانه، گرم و صمد روزگار

عادت مدارات و مواسات، آگاهی از مجالس علما، حصول تہذیب و شائستگی، ملاقات کاملین، ہمیشینی صلحا و فضلا، و کمال عقل و غیرہم از سفر حاصل گردد۔ سعدی علیہ الرحمۃ چہ خوش گفتہ و الحق در معنی سفتہ است

تا بدکان خانہ در گروی ہرگز اے خام آدمی نشوی
برائے تہذیب اخلاق سفر معلم اعلی و اتالیق شائستہ
است۔ سفر رفیق شفیق تجارت است در سفر از نظارہ سبز و
و نباتات خود رو باد صحرا و سلسلہ کوہا دل و دماغ تازہ
می شود و از دیدن چرندگان و پرندگان طبع ملول مسرور
مے شود۔

از سفر عجب و کبر متکبر می شکند و شخص بالاتر از خود
را دیدہ صفت محمودہ فروتنی و انکسار پیدا می شود۔ دریں
بیچ شک نیست کہ در سفر مصائب و فوائد ہم بے اندازہ
ہست گاہے تمازت آفتاب و باد سموم در راہ حائل است و
گاہے عطش و جوع مہلک ثابت گردد۔ در زمستان سردی ہلاک
می کند و در تابستان حرارت جان را از تن می درد۔ خوراک
بے وقت و نامناسب، خطرات جان و بضاعت و بے کسی
و بے بسی وغیرہ نیز چند از مصائب گوناگون سفر است۔
دریں ایام در بیت العلوم و مدارس انگلیسی سفر را خیلہ

اہمیت دادہ اند و در نگرانی اساتذہ و پرفشوران طلبہ را از جائے بجائے سفر کثرت و علم و حکمت آموزند۔ در محالک اروپا و نیکی دنیا مدارس متحرک در وجود ہست کہ گاہے در جنوب باشد و گاہے در شمال۔ الغرض سفر سقر نیست بل وسیلہ ظفر است و باید کہ مادر سفر چشم بینا و گوش شنوا داریم۔

ایں ہم یکے از لوازمات سفر است کہ چوں ما وارد ملک غیر شویم از زبان ملکی ال آگاہ باشیم و اگر ایں صورت نہ بندد ما مصداق "ما چہ می سرائیم و طنبورہ ما چہ می سرائد" خواهیم شد۔ و بیچ فایده از چنین سفر و سیاحت مترتب نخواہد شد۔

ثانیاً در سفر سرمایہ کافی برائے حوائج ضروریہ لابد است تاکہ در غربت بے یار و مددگار نہ شویم۔ اگر احیاناً آنجا احتیاج بہ مال و زر افتد کسے دستگیری نخواہد کرد۔ ثالثاً قبل از روانگی نقشہ مقامات مشہورہ را مطالعہ باید کرد۔ اگر ممکن باشد چاروشے و محلے و خادے بدست آئیم کہ مارا دلالت و رہنمائی کردہ بمنزل مقصود برساند کہ ازیں وقت و دقت کم صرف شود۔ بدون زبان دانی و رہنمائی خادم حال سیاح ہیچو زن برقعہ پوش است کہ او ہیچ نہ بیند و کسے او را

نه بیند۔

رابعا چوں باز گردیم همه حالات مفیده را قلبند کنیم و
جذبہ حب الوطنی را احیا کنیم۔ از تحریر خود جذبات ابنائے
وطن را تحریک دیم تا ایشان ہم سر پر شوق را در تحصیل
فضائل صرف کرده در اقران و امانت متنبج و مباهی شوند۔
خامسا در سیر و سیاحت مقامات و اشیائے مذکورہ ذیل

را دیدن از بس ضروری است۔

(۱) حضرتہای سلاطین علی الخصوص پلاسفرائے غیر ملکی حاضر
باشند و الفضائل مقدمات رودہد۔

(۲) کلیسا، معابد، خانقاہا، کتب خانہ جات، مدارس، مجالس
مشاعرہ و مناظرہ و مناظمہ۔

(۳) عمارات افتادہ، قلاع، سواد شہر، شہر پناہ، بنادر، فرود گاہ
کاروانسرائے ہا، باغات شاہی و تفرج گاہ ہا، مکانات شاہی، اسلحہ
خانہ، توشہ خانہ، بارود خانہ، دکاکین صرافی، بانک۔

(۴) قواعد سپاہ، خزائن و جواہرات، البسہ و غیرہ۔

(۵) تماشہ گاہا برائے ذکور و اناث، عروسی مرد و زن، مراسم
تہنیز و تکفین و دعوات و ضیافتہا و غیرہ را بتطویر اعمان باید
دید۔

اثر صحبت

حکماء گفته اند که طبیعت دزد است و این بے کم و کاست
درست و راست است - در دنیا هر شے کم و بیش اثرے
دارد خواه آن اثر بد باشد خواه نیکو - اگر چیزیے بر رویے
سنگ گذاشته شود در زمانے آن متحجر خواهد شد و همچنین
مثل است که ع

هر چیزی که در کان نمک رفت نمک شد
و این برین معنی دال است - اگر کسی پیش زغال فروش
دے گذارد اگر هیچ نباشد دستش و پارچات وے سیاه قام
خواهد شد و اگر کسی پیش عطار نشیند از بوئے خوش دماغش
معطر خواهد شد - همچنین از صحبت اجلاف و اسافل سرمایہ
بدنامی و رسوائی و فحش اندوخته شود و از دم برکت صحبت
صلحا شهرت و کونای حاصل گردد -

بزرگان گفته اند که تاثیر تخم و اثر صحبت ببار قوی الاثر
و سریع التأثير باشد - چنانچه اگر کسی در طویلہ خراب بستر
شود در مکتب قلیل لکزدنی و خردوانی بیاموزد و خوبو و

عادتش مثل چار باشد۔

شاعری ہمیں مضمون را چه خوب بیان کرده است۔
 صحبت صالح ترا صالح کند صحبت طالح ترا طالح کند
 انسان در فطرت خود مدنی الطبع تخلیق شده است و در
 تحصیل حوائج ضروریہ محتاج بنی نوع انسان است۔ گویند
 برائے یک نان بدست آوردن یک ہزار کار باید کرد۔ اس چه
 قدر مشکل است کہ انسان برائے یک نان خوردنی عمر کثیر را
 ضائع گرداند۔ بدین وجہ تقسیم عمل در میان آمد و مردمان مختلف
 المشارب در میدان عمل قدم زدند و ہر یک دیگرے را بمنزلہ
 دست و بازو شد و کار برآری کردند اگر مردمان در معاش
 و معاد معاونت ہمہ نہ کردندے اس چنین زمانہ ترقی ظہور
 نہ پذیرفتے۔

مردمان کہ در عزالت گزینی و رہبانیت بسر می برند۔
 بسیار بد کنند زیرا کہ با مصائب دنیا مقاومت نتوانند کرد و
 فراہ کرده اجتناب ورزیدہ اند۔ اگر با ایشان را بہائم و دواب
 خوانیم روا باشد چرا کہ ایشان از انسان متفرب باشند و بدو
 متجانس و متانس نشوند۔ لا دہبانیت فی الاسلام متجربہ
 ہمیں خیال است۔

دیو جانش کلبی را کہ فیلسوف متجربہ بودہ است ، سوال

کردند که تو صحبت ینکاں را چه طور پسندی ؟ او پاسخ داد که
 من صحبت ینکاں را مرغوب دارم و چنانکه دم سگ بوقت
 محبت و لایه گری می جنبد همچنین اگر الفت من بباعث
 نیکیها در جنبش آید - و سگ چون اجانب را به بند پیارس
 و غوغا راعن شود من هم بدان را دیده پر غضب و پر شغب
 شوم - همین سبب است که من به اسم کلبی (منسوب به کلب
 = سگ) شهرت دارم -

چون از قضایای بالا معلوم شد که اثر صحبت لاحاله و
 ناگزیر است باید که ما صحبت عقلا ، حکما و فلاسف گزینیم و
 همنشین برزناں و بهتران را مفتنم شمریم از صحبت بدروشان
 و بد سگالان دور باید شد - اگر ما همچنان بد نخواهیم شد لاحاله
 مشتم به بدی خواهیم شد و بد نام از بد بدتر باشد -

کالسکه بخار

(۱) تعریف کالسکه بخار (۲) ترقی تجارت

(۳) جنگی و ملکی خدمات

(۴) موازنه با دیگر مرکب

زیر سایه دولت انگلیسی الله جلشانه برکات و فیوضات
لاستفای ارزانی کرده است. یک از آنها کالسکه بخار است
این در عهد لارده لوزی در هندوستان درود نمود. مثل
سائر مرکب بهایم و دواب محتاج شاهره نیست. بل به
صرف کثیر راه آهن تیار کنند و بر روی آن بدون مواج
زیر بارها اسفار، هزار مایل طی می کنند. انیس آن قدر
رفاهت و استراحت حاصل میشود که در دیگر مرکب غیر ممکن
است. بهین باعث است که مقل و زردار، صغار و کبار
را پسند خاطر است. و بجان برابر. مسافت سالانه را در
عرض اسابح طی می کند و خرج هم کمتر باشد.
آنکه بخار را بجز آب و آتش دیگر هیچ بکار نمی خورد.
مثل اسب و اشتر و قاطر و غیره این را احتیاج به زمام و

رکاب، دوال، و لجام، سحر زین و جل، علیقه و آخور، تاتوره
و جدار، برگسنگواں و فشار، پالان و کفل، تازیانه و معلف،
خورچین و ستمام، غاشویه و قشوق، پالهنک و فترک، و
سرج و مہیز نمی افتد۔ ہمہ کار و بارش مختصر و عمل است
در علم طبیعیات آمدہ است کہ یک انچ آب در صورت
گاز (انچہ) بہائی ہفتہ صد انچ را محتوی باشد۔ و متعل
بیت و ہشت تن بار می شود۔

تجارت را بتوسط این چنین فروغ شدہ است کہ قبل
ازین تصور آن ممکن نبود۔ چنانکہ سطح آب ہموار باشد
ہمچنین در شرح اجناس مساوانیکہ مرئی است بہ سبب
کالسکہ بخار است۔ اگرچہ در زمانہ پیشین تجار و سوداگران
منافع کثیر تحصیل می نمودند لکن در برابر صعوبات باربرداری
تفصیح اوقات و تنگ و دوئے شخصیتہ آل ہمہ اہمیتہ ندارد
از کالسکہ بخار در وجود تجارت روح پیدا شدہ است۔
این مشاہدہ کنونی است کہ از ہر گار و محط ترہائے بار بردار
رواں می شود۔ و اموال و امتعہ کثیر بے بار بہ تفرق ماندہ
باشد۔ این محرم تجارت و ارباب داد و ستد است در
بیع و شرا۔

اگر جائے نقص امن لاحق گردد یا نزاعی رو دہد۔

شکر جلاز بہ تواضع و تکاثر بمصوب آذوقہ ، قور خانہ ، سوارہ
طاہور ، تفنگچہ ، زنبورک و تفنگ و فٹنگ و گلولہ و ساچمہ
بہ سرکوبی انتشار و اغیار اطفی بوسیت ترن بغنہ رسانید
می شود۔ و رادع فتن و محن گردد۔

انہیں رعب و ہیبت خسروانی در تزیید آید و اعدائے
دولتی را حواس فتل ، بوارح و اعصاب مضطرب ، قلوب
مرتعش ، ادمغہ مفلوج و معطل می شود۔ علاوہ این ہمہ
فوائد عواید در رسل و رسائل پوستہ دولتی و غیر دولتی
وجود ترن بسیار لایہی است۔

خدمات ملکیہ باشد یا حربی ہمہ اوقات کمر بستہ است
شہائے تیرہ و تار باشد یا باران و تگر از راه رفتن احتراز
نمی کنند۔ چین ہر دلعزیز و آرام دہ پیچ پیچ نیست۔
ہائیکہ اقدام سعادت فرجام ترن رفتہ است۔ آنجا تہذیب
شائستگی خیمہ زن شدہ است و مدارس و کارخانہ جات و
فابریکات قائم کردہ اند۔ بامرومان مالک غیر بدین وسیلہ
در چار می شویم و چیزهای عجیب الخلق و صنایع و حرف
مختلفہ معائنہ می کنیم۔ بدین وجہ دائرہ معلومات و احاطہ
مشاہدات مینح گردد۔

کینفور شیش

این ربیع سکون پر سکون مادر شمش اقطاع بزرگ
 منقسم است - بزرگ ترین و مهم ترین این همه در اصناف
 خصوصی و عمومی بر اعظم ایشیا است - اسباب جلالت و
 بزرگیش چند گونه است - اولاً در وسعت و فخت بزرگترین
 همه است - ثانیاً سلسله های کوه و انهار و اجار در طوالت
 و پهنائی بے مثل است - چیزه که ایشیا را از دیگران ممتاز
 می کند این است که این موله و مرزبوم جمله ادیان و
 ملل عالم بوده است - یهود و نصاری این جا پیدا شدند
 و اسلام، گبر پرستی، آتش پرستی، هندومت، بدھمت،
 سکیت و غیره و غیره که اعظم توامین حق و باطله است
 در اکناف آسیا متولد شد و ازین جا منشعب باطراف
 عالم شد -

بر اعظم آسیا مهد علوم البیات و فلسفه و حکمت بوده
 است که کسی که اصلاح خلق خدا و سود و بهبود عالمیان
 بر گردن خود متلزم دانست کینفور شیش بود - او معلم مکارم

اخلاق بود و درجه متمیز داشت - این نه صرف حکیم و فیلیوف
 بود - بل مقفن و آئین ساز هم بود - پنج صد سال قبل
 مسیح علیه السلام در مملکت چین ولادت یافت - و پیشتر
 اوقات خود در تهذیب اخلاق صرف نمود - تحقیقات و تعلیمات
 و سه دربار سیاست مدن پایه بلند دارد و درین فن
 او را نه صرف امام زمانه بل فرد و وجد یگانه دانسته اند -
 کنفیوشیس پر افواه عوام است - لکن در اصل اسمش
 کنگ فوزی بود - مورث اعلا و جد امجد او سلطان بود که
 دو هزار سال قبل حضرت مسیح می بود - پدرش هم در علاقه
 خود ستیاج بود - کنگ فوزی در صوبه لو در موضع پیدیا
 شد و سینه ولادتش شصت مایه خمین واحد پیشتر از سینه
 میلادی شده بود و او معاصر حکیم فیثاغورث یونانی بود -
 در طفلی علوم مروجیه (لسانی ، قانون ملی ، فلسفه و حکمت)
 کسب کرد - چون هنوز کنگ فوزی از عمر خویش بهار سنین
 ندیده بود که باغبان مجازی اعنی سایه هما پایه پدرش را
 پرورد کرد و جد او متکفل پرورش شد - لکن نه آشنایان
 حق تربیت بجا آورد که مکنون خاطر متوفی بود - کنگ فوزی
 مجولاً به چند متین و مهذب بود و حرفات دروغی و الفاظ
 مبتذل یا محاورات سوقیان بر زبان بگفت نمی رانده - در

ہم صحبتی جد بزرگوار خود اخلاق و اطوار اسوۂ نیک کرداری
و خوش گفتاری شدہ بود۔ او کم حرف زن بود۔ حکمائے متقدمین
را بدل و جاں مفتون و قدر شناس بود۔ حیات پدر پرورش
ہم طول نکشید۔ باز پیش عالمی کہ قصارت منصب داشت
ناچند سال شرف تلمذ اندوخت۔ چون بہ سن نوزدہم رسید
فاضل بے بدل شد۔ و درشش جہات عالم فضیلت او
کوس لمن الملکی زدن گرفت۔ و ہمیں سال او کتھا شد
و سالے دیگر غنچہ امید کی گوانشی بشگفت۔ و پسرے
زائید۔ نام نوزائیدہ را پی پو مہاندند۔

کنگ فزی بہ شہوات نفسانی پیچ رغبت نمی کرد و
حیات خالصی او بے کیف بود۔ زن خود را در سال چہارم
عروسی خود مطلقہ ساخت و می گفت کہ وجود زن در مطالعہ
کتب و اجرائے وظائف دولتی مغل جی شود۔ دماغ مخزوع
او قلاع کفر و مراسم مجہول بود۔ او عدد و اصنام پرستی و
دشن اوہام پرستی بود۔

چون عمرش بہ سی و ہفتم سال انجاسید او من حیث
واعظ عذب البیان، فیلسوف دوران، مدرس یا شان و
معلم اطلاق مشہور آفاق گشت۔ علائق دنیاوی و جاہ و
مناصب کنونی در نظر بلند منظر او پیچ و لا شے بود۔

یا آنکہ خدیم و چشم در کوکبہ امارت اولازم بود برشان و
شکوہ و کسر و فز، اقتدار و وقار علیہ اش غالب بود۔ مجھے
از طلاب کثیر الانفار گرد او حلقہ فی کرد و مردماں اورا بہ
اسم کنفیوشیس مسمی کرده بودند۔

کنفیوشیس علم دوست و عالم پرور بود۔ او شنید کہ حکیمے
در سرزمین چین است۔ او برائے ملاقات اورفت و نزک
و احتشام فراوان در معیت داشت۔ نام آل حکیم لاوژی
بود۔ بجزو دیدن کنفیوشیس اوربان حقیقت ترجان برائے
مواعظ و نصائح بکشد۔ "عقلا گوشہ خمول و عزلت اختیار می
کنند۔ و بہ تطوع سگ نفس نہ گردند۔ و خود را بدام دولت
و عزت گرفتار نکنند۔ بدون ضرورت گفتن و بوقت ضرورت
نہ گفتن عیب شمارند۔ مردمان نیکو سیر معین نیکی نہ شوند و
معول بہ مزخرفات و ملوعات نہ گردند۔" ہمیں قدر نصیحت
کردن خواستم ع

نہ خواہ از سخفم پند گیر و خواہ ملال
کنفیوشیس کلمات نصیحت آمیز لاوژی بگوش ہوش اصفا
کرد۔ و بعدہ خلاف آہنا تورزید۔ چوں شاگردان او گاہے
ازو مستفہر مسک شدند۔ او جواب شافی و جوامع الکلم
گفتہ و سکوت اختیار کردے۔

کنفیوٹشس مخالف رہبانیت بود و تارک الدینارا بنظر
استقرار می نگریست - درین خصوص او ہم مذہب حکیم سقراط
بود - ہر دو اتفاق رائے داشتند کہ ترک دنیا اہم عظیم است
نقوی و طاعت الہی این است کہ در کارہائے دنیا متوہل
بودہ از اخلاق بہیمیہ و الطوار سبچیہ و فہام شیطنت آمیز
ابا درزیدہ شود - این نظریہ کنفیوٹشس چہ قدر عزیز و گرامی
است کہ ہر کس کہ اخلاق او درست نباشد او بیج کارہ
نیست -

کنفیوٹشس بفنا و سرور بے حد شغف داشت - صید ہم
می کرد - و ہواز این را از کتب قدما استناد و استشہاد
می کرد -

کنفیوٹشس در حق اہل کنان و اوطان خود باعث منفعت خیلم
شد - بسیار عن و رنجہا کشیدہ منتخبات تاریخ چین تالیف کرد
و از کتب سابقہ مجدداً النقاط کردہ تاریخ نو ترتیب داد -
من بعد بغرض سیاحت بصوب مملکت زسی رفت - سلطان
آستجا خواست کہ کہ او را بر مرتبہ وزارت از خویش بنشاند -
لاکن او تن در نداد - او محمود عمائد سلطنت گشت و زود
پس گرہید - اہل نو مقدمش پرتپاک کردند و از جانب شاہ
برائے تہذیب نفس و اخلاق مردماں مامور شد - شاہ خورسند

و مسرور شده او را بعهده جلیله قاضی القضاة فائز گردانید
در سیاست و تدابیر بسیار متشدد بود۔ اصلاً رحم نمی کرد
چنانچه وزیر اعظم را که باعث بدکرداریها شده بود به ایماے
بادشاه بدار کشانید۔

برائے اصلاح و اشاعت ملک خویش را خیرباد گفت۔
اصول او خیلی مشکل و عبیر الحصول بود۔ مردمان دیگر دیار
او را به آگراه نگرسیتن گرفتند۔ بر او و تلامذه و پیروان او
دست ظلم و تعدی دراز کردند۔ و از منصب روز افزون او
سراساں و لرزاں شدند۔ بادشاه ملک زمی ظاهراً بمقتضائے
فہاد و احتیاجاتو فی الاصل بہ نیت اخذ و جر و تعقیل و تزییل
شاه لو بجاری دلہا ایمان فرسا در خدمت او فرستاد ایشان
شاه لو را بدام رنگ و مو و بعشق حن و خرمبتلا ساخته
کور و کر کردند۔ از تعیش و تغافل حکام نافرمام انتظام و مہم
درہم و برہم شد۔ تجارت بہ غارت رفت و از تباہ حالی
مخلوق مفلوک و مدقوق شد۔ بد اخلاقی روانی یافت۔ و
جنس ناسرہ رواج گرفت۔ و ہمہ جا مردمان بے ایمان
کنفیوشیس را اذیت دادن گرفتند۔ و ہمہ ملک لو ویران
و پریشان شد۔

چوں کنفیوشیس ہر جا بناکافی خود و خودکافی مردمان دہچا

شد. همت نباخت و گفت: "سائر جہاں خانہ حکیم است
 اگر بجائے کسے سخنہائے من بمع ہوش ینوش منی کند۔
 مقامات دیگر است کہ سامعین منتظر من اند؛ لکن ازین
 سوزانده و ازال سوز درمانده بود۔ کسے بدو ملتفت نہ شد
 و وقتے اسیر و دستگیر شد۔ و حکومت و مردماں بدو و
 شاگردان او مقاطعہ کردند۔ درین زمان نخست توانان خبر
 وفات زنش رسید کہ در شصت و شش سالگی اورتخال
 نموده بود۔ دلش شکست و مرگ او با ہم چشم براہ شدہ
 می گفت کہ اکنون وقت مرگ من ہم رسیدہ است۔

افلاس بزرگ ترین زحمات است۔ کنفیو شین و شاگردان
 او بغایت تنگدست شدند و بدین وجہ قدر و قیمت ایشان
 جہہ منی دادند۔ چوں او دید کہ تلقین و فہمائش منجج بخطرہ
 اموال و دما است۔ و بجز لغت و شہادت، و سب و شتم
 چیزے حاصل نمی شود۔ ناگزیر بوطن مالوش باز گشت و
 بمحنت تلافی غویش در تصنیف آل کتب منہک شد کہ
 اہل چین آنہا را نہایت مقدس و متبرک پندارند۔

چوں عمرش نود شد او روزے بہ اعانت عصائے پیر
 بجائے پیر می خرامید۔ آہ سرد کشید و گفت: "کوہ ریزہ ریزہ
 شدہ بر زمین می فلطد۔ شہتیر باسن از کنگری و فرسودگی خم

میشود. و حکیم بمثابة بونه سبز رو به پشمردی است. او
گفت که من خوابی دیده ام که خبر مرگ می دهد. - چنانچه
همچنین اتفاق افتاد. تا هفت روز صاحب فراش شده
۱۷۹۹ ق م سانحه رحلت او رو داد. شاگردان او بعد
مرگش چشمانی او بند کردند و برنج خام بمقدار یک مشت
کوچک در گلویش ریخته مثل وزرا به تجمیز و تکفین کردند ازال
بعد نعش او را بمقننای مراسم فرموده او التزام کردند بیرون
شهر در سبزه زارے رسم تدفین بجا آوردند. دریں ایام
آشنا متشکل به قصبه بزرگ شده است و باعث متزددین
مزاج و معاد اهل دین گشته است.

اگرچه در زندگی او کسی بدو تقدیر نه نمود و در ایذا
رسانی او کوشاں و ساعی شدند لکن بعد مرگش همه پرستار
او شدند شاه بگریست و گفت که امروز خزانہ بیش قیمت
از دست من رپوده شده است. - اے کاش که من قدرش
شناخته و همچنین دیگر اراکین دولت و اعیان سلطنت
مظاہرہ کردند. بادشاه او را به لقب ملک المصلین ملقب کرد
و خاندان منگ که بعد متولی سریر آرا شدند او را معلم اقدس
نامیدند. و این لقب با مرور ایام تا هنوز هروج است.
از کنفیوشیس تا این دم مفقود پشته گذشت است لکن

عبادت و توقیر بحال خود است و اکابرین آل دودمان را
منصب امارت مفوض می کنند.

در ملک چین در هر شهر ۷ صنم کنفیوشیس نصب
کرده اند و هم الواح ناش معلق - در غزه همراه مردمان
چین آنجا رفته پیش اصنام کنفیوشیس سر بسجود می شوند
و در اذکار و اوراد مصروف باشند - سیاحین و مصنفین
می گویند که شماره اصنام پانزده هزار و شصت است -
و هر سال شصت و دو هزار خانایر و خرگوشها بجمول
خوشنودی کنفیوشیس که خود مرده شده است قربان می
کنند - بعضی مصنفین بر آنند که بت کنفیوشیس بیج جائے
نصب نیست بلکه الواح و تخته ها منبت به اشمش
بهاوه اند -

حقوق والدین

از روی عقل و خرد شکر منعم و محن واجب است
والدین که ذریعہ ولادت و وسیلہ پرورش و تربیت
اولاد اند و برائے صحت و آسائش ایشان آرام و مسرت
خود قربان بلکہ حرام می کنند چه طور مستحق تشکر و
امتنان نیستند۔ مقتضائے شرافت و فطرت سلیم ہمیں
است کہ با ایشان محبت و احترام ورزیده گردد۔ ظاہر
است کہ بیچ کس از والدین دوست تر و ہواخواہ تر
و محن تر نیست۔

اولین سبق اخلاق تعظیم و توقیر والدین است کساینکہ
مکرمت و عظمت والدین بجا نمی آرند۔ از زیور مکارم
اخلاق عاری باشند۔ در دنیا ہر کس می خواہد کہ من
بہ اعتبار زرو دولت، عزت و شہرت از دیگران گوئے
سبققت ببرم۔ لاکن دربارہ اولاد این چنین خواہش عبث
و خیال خام باشد۔ بل او خواہد کہ اولاد برتر از او ترقی
کند۔ بہ اولاد خویش بیچ رشک و حسد لاحق نہ

گردد-

رشته والدین به اولاد خویش عجیب کیف و حقیقت دارد- اگر قصری یا کاخی بنا کنند آل برائے اولاد باشد اگر اندوخته پس انداز کنند آل هم برائے صرف اولاد باشد- خود در معصیت بل معصیت گرفتار آیند لکن در دل همی است که اولاد از لطمه خطر مأمون باشند- در عالم بیچ شے بجا برابر نیست لکن برائے حفظ اولاد والدین جان را هم نثار کرده اند- محبت والدین با اولاد خویش فطری و غیر ارادی است- علی الرغم آل محبت اولاد آبخاں مستحکم و طبعی نیست-

پول والدین به سن کهنلت و شیخوخت برسند باید که اولاد شال تعظیم وافر مرعی دارند و اصلاً شوخ چشمی و دریده دهنی نه کنند- پیوسته اند در اہم و دنا نیر دست شال را تنگ نه دارند- خود را بشابہ علمان ادنیٰ نرین پندارند-

در جمیع کتب سماوی و دیانات و شرایع و سائے اقوال متداوله و امثال حکما و فلاسفہ زمن اطاعت و انقیاد والدین را فریضہ موکده قرار داده اند- در حضور اینثال به ملائمت ، تواضع و انکسار و احسان و مروت

بودن اولی است - پس بر هر انسان فرض است که در خدمت والدین مودب باشد و حرف اف هم بپانگ بلند نگوید - بخوائے بزو ابار کم تبرکیم ابنا - کم - استحقاق مساعدت و اعانت از پسران خود چتم دارید -

محبت و خدمت والدین را فراموش کردن بر عکس انسانیت است - عفتب و عفه را که از ایشان بے جا صادر شود - ب صبر و تحمل برداشت باید کرد - عاق و نافرمان را نه صرف خذلان اخروی برسد بل اموال و استغنه که والدین بعد از مرگ بگذارند بدیگرے سپارند و او از آنها بے نصیب ماند -

خدائے بزرگ و برتر در کلام پاک در متعدد آیات بر اطاعت و رضا جوئی والدین تاکید اکید کرده است، حضرت خنتی مآب صلی الله علیه و آله وسلم فرموده اند که خوشنودی والدین موجب رضائے الله تعالی است -

ادب و احترام بزرگان دلیل شریف القس بودن است و دریں سلسله درجه والدین اقدم است از اطاعت و متابعت شان محبت و تودد شان زیاده خواهد شد - بل مسرت خود تاں مزید خواهد شد و حقیقی مسرت حیات در احساس مسرت است -

در احترام والدین این هم داخل میتوان کرد که اگر
ایشان استاده باشند بر شما لازم است که زنهار جائے
خود نگیرید۔ حد ادب را نگاه داشته پیش ایشان اشغال
نہو و لعب و گفتار جائے عیش و طرب نہ کنید۔ چوں ایشان
محو تکلم باشند سخنائے ایشان را قطع نہاید کرد۔ ہنگام
تخاطب بر شما تعظیم فرض است۔ در استعمال الفاظ محتاط
بودن ضروری است۔ و در موجودگی ایشان آواز خود را
بلند نہ کنید۔

بعض اطفال در مجلس باب و جد خود نشستن اخترا
کنند۔ این عادت خوب نیست۔ بل در محاسن بزرگان
بہ اوقات مناسب حاضر شدہ احوال دانشندانہ شان را بہ
گوش توجہ باید شنید تا در حق جوانان سعادت مند زیادتی
فرست، تجربہ و تکثیر معلومات شود۔

اگر بالاتفاق بر سر راہ با پدر خود دوچار شوید باید کہ
شما پدرت و رفقائے او را با دلبستگی عرض کنید و بہ
ہشاشت و ہشاشت خیر مقدم کنید۔ از پدر خود علی روس
الاشہاد بیچ مطالبہ نکنید و اگر او درخواست شما مسترد
کند۔ باز اصرار واجب نیست چرا کہ او نفخ و نقصان
شما را از شما بیکوتر می فہد۔ پدر را عمل بسیار است

ولیکن پسر گرنی دار است۔

خرج هر روزه را بکفایت شدای و حن تصرف استعمال
باید کرد چرا که عادت اعتقاد و اعتدال که در طفلی پیدا شود
تا دم واپسین ترک نمی توان کرد۔ بر خه جوانان نا عاقبت
اندیش بر اعتماد اغلو طه موارث آبائی برائے تحصیل معاش
افاین مختلف کسب نمے کنند۔ و زندگی به بطالت، عیاشی
و اسراف بسر می برند۔ که نتیجه اش لزوماً این باشد که همه
اندوخته پدری را به بدر می دهند۔ بالاخر از دست احتیاج
و افلاس روزهای بد مشاهده می کنند۔ باید که شما حیات
والدین را نعمت غیر مترقبه شمرد و جوهر لیاقت حاصل کنید
تا از دولت فاینه مستغنی و بے نیاز شوید۔ بریں منط سعادی
چه خوش فرموده است۔ " مال و دولت دنیا را بسر و یا خواجه
بتقاریق بخورد۔ اما هنر چشمه زاینده است و دولت پاینده نه
بپایان رسد خانه سیم و زر نگردد۔ هتی کیسه پیشه در
در دنیا هر کس و ناکس را احتیاج مشفق و مشیر افتد و
ظاهر است که از والدین هیچ کس شفیق تر و مہرور تر نیست
ہنگام رنج و راحت والدین برائے ما مرجع مناسب اند و
اگر گفته های والدین در میزان عقل شما نہ سنجید اظهار غضب
نموده ایشان را مہوم نہ سازید بل به ملامت و لبت بدلائل

قاطعه و حج ساطعه از روئے حقیقت حال پرده کشائی پایید کرد
 و حیات ایشان را مجروح و موقوف بناید کرد و اختلاف
 رائے شما گاهی باعث تکرر خواطر ایشان نشود

حقوق اولاد

چنانکه حقوق والدین بر اولاد فرض است همچنان بزرگ داشت اولاد بر والدین مقدم و ضرورت است - اولین حق اولاد بر والدین این است که چو طفلی زاده هنگام تسمیه اسمش نیکو و مبارک مقرر کنند اگر نام بد و ناموزون باشد همه اوقات عمرش به تلخی و کدورت انجامد اگر بقرض مولود صاحب اقبال و جاه شد این نام بیشتر موجب ذلت خواهد شد - حق دیگر این است که تربیتش از عهد تالحد بر دوش خود گیرند - بهترین وقت تربیت و تادیب عالم شیرخوارگی و رضاعت باشد - نگاه دارند که مزاجش تند و تیز، طامع و زود رنج نه شود -

حق ثالث این است که چو خوردن و آشامیدن بیاموزد طعام صاف و ساده خوراندش و بلبوسات پاکیزه و مصفا دهندش - در محبت و شفقتی بده عالی نه نشوند مبادا که از توشت و خواند بے بهره شود و کسب کمال نه کند - حق چهارم نگارنی چال چلانی و سیرت است - اولاد را

از صحبت های بد و مجالست اشرار باز دارند و رغبت اختیار
و اصحاب نیک کردار دهند- از شوائب مسکرات منع کنند و
علی الرعم آل اولاد را شالسته و مہذب سازند-

حق پنجم این است کہ اولاد را اصول و عقاید و احکام
و آداب مذہب بیاموزند و پابند صوم و صلواہ کنند-

حق ششم این است کہ اولاد را کاروبار آبائی تعلیم
کنند و علم و ہنر طاق و در مکاسب خویش شہرہ آفاق
کنند- اولاد را باید کہ از کسب و کار پدری تنفر نگیرند
زیرا کہ الکاسب حبیب اللہ تخریب آل مے کند و عادت
جفاکشی، محنت و مشقت درو راسخ کنند-

حق ہفتم این است کہ چون بہ بلوغت رسیدہ مراسم عروسی
انجام دهند- اگر خواهند کہ زن و شوہی جدا شدہ بسر برند
دریں مضائقہ نہ کنند و ایثال را بزودی جدا و علیحدہ بکنند
لاکن بر مفارقت اولاد را واجب است کہ آبا و اہبات
خویش را فراموش نہ کنند و حقوق خد شغلہ از سی بجا آرند
چرا کہ اولاد بجائے پیر عصائے پیر باشند-

محبت

محبت سرّ وحی الهی است - محبت ظهور نورانی است
 محبت تکلیف روحانی است - محبت نور ملکوتی است - محبت
 نفخه روح القدس است در ارواح انسانی - محبت در
 عالم امکان مورت ظهورات رحمن است - محبت در کمونات
 سلسله حقائق اشیا است - محبت انتهائی لطف است
 فی مابین عوالم روحانی و انسانی - محبت بمنزله نور هدایت
 است بشب دیو - محبت رشته محکم و مینع است میان
 خالق و مخلوق در عالم غیب - محبت ذریعه ترقی است هر
 متنور انسان را - محبت درین کائنات عظیمه اهم ترین و
 افضل ترین شریعت است - محبت آئینه است که ذرات
 عالم را ارتباط داده باهم مرتب دارد - محبت مقناطیس عالمگیر
 است میان سیارگان و ثوابت - محبت موجب انکشاف
 اسرار و سرّات است - برائے قلب مستحسّ که خدائے محدود
 آنها را درین عالم تکوین و فساد و دلیت کرده است - محبت
 در جسد عنصری حیات روح است - محبت درین جهان

فانی برائے تمدن و ثقافت مل و نخل عروۃ الوثقی است
محبت برائے اقوام راستباز اعزاز و افتخار است -

مردمان کہ از محبت تائید یاب اند فی الحقیقتہ میان ملا
اعلیٰ متصف و مذکور اند۔ فرشتگان آسمانی و ملکوت الہی در
توصیف شال رطب اللسان اند۔ آنانکہ از ودیعت محبت و
سرایت وداد و مودت قلوب ایشان متحلی باشد در صحاری
غواصیت و پُرسراس مقتل و ضلیل شوند و در چاه معاطب
افتخام نمایند۔ دریم یاس و حرمال غرقاب شوند۔ و بیچ
ملاؤ نہ یابند۔ انہیں مردمان بد سجت و ادبار قیمت مثل
جراثیم اند کہ در اسفل ترین حصہ نہیں ماند و بود دارند۔

محبت صراط خداست۔ محبت دین مصطفیٰ است۔ محبت
منج ہدلی است۔ آنانکہ انہیں دولت ایزدی و نصرت لم پزلی
کلیتہً محروم اند لاجالہ از دیدار خدا و شفاعت مصطفیٰ و
اصطناع بے بہرہ و بے قیمت اند۔

اقسام محبت

ارادی -

محبت طبعی آنست کہ والدین بہ اولاد دارند۔ این ہرگز
محو نہ شود و ہمارہ پائدار و غیر متزلزل ماند۔
محبت ارادی را چہار قسم است -

اول محبتی که زود پیدا گردد و زود زائل شود۔ این قسم
محبت از نوجوانان و برزائیان ظهور پذیرد و باعث لذت است
و همه کس می دانند که لذت دنیوی را قیام و استحکام
نباشد۔

دوم محبتی که بدیر عادت شود و بدیر فوت شود۔ این
برائے لذت نفع و شرباشد۔

سوم محبتی که زود عادت شود لکن بدیر انجامد این باعث
خیر باشد و این قسم محبت مخصوص به علما و فضلا است۔

چهارم محبتی که بدیر عادت شود ولیک بزودی مرتفع گردد
این محبت پیراں است و باعث نفع باشد۔

مراتب محبت | محبت عام است و صداقت خاص است و

عشق اخص است

مدارج محبت پنج است۔ محبت الهی، محبت استاد، محبت
والدین، محبت رعایا و سلطان، محبت شرکا۔

نظام عالم از رشته اخوت و محبت التیام پذیر است پس
بر هر فرد بشر لازم است که محبت را بر مذهب مزج دانسته
با بنی نوع انسان بل بهائکم هم مالوف باشد۔

سعی و عمل

سعی و عمل عبارت از کوشش و کار است پھل بنظر غائر دیدہ شود اوضح مے گردد کہ حق سبحانہ و تعالیٰ چہ انسان و چہ دیگر موجودات ہر یک را قوائے عاملہ و اعصائے قائلہ ارزانی داشتہ است تا آئہا را بکار بردہ وجاہت و سعادت دارین بچنگ آرد۔

اما قوائے حضرت انسان از دیگر موجودات بحواس عشرہ کاملتر و محکم تر ساختہ است تا در حصول معاش بہر کارے کہ دست اندازد۔ بطریق احسن سرانجام بناید و بدین جہت خلعت خلافت و خطاب اشرف المخلوقات مر او را عطا کردند۔

دنیا چیست ؟ کارگہ کائنات است۔ یکے شب و روز در کار مملکت و جہانبانی مستغرق و منہک مے ماند و دیگرے در فکر شکم پروری خویش۔ یکے آہنگری و زرگری را پیش گرفتہ است و آن دیگرہ بارکش است۔ القصہ بقولے ع

ہر کسے را بہر کارے ساختند

ہیچکس چنین بنظر نئے آید کہ فارغ از تگاپوئے دمام

زندگی باشد۔ ولے باید دانست کہ بیچ کار بے سعی و کوشش
 برنہ آید۔ در ہر کار سعی شرط است اگر کسی خواہد کہ بے
 سعی و کوشش شاہد مطلوب را باغوش کشد ہمانا او نقش بر
 آب بستہ است زیرا کہ چوں شرط یعنی سعی مفقود است۔
 مطلوب کہ مشروط بسعی است چہ طور حاصل خواہد شد۔ کہ گفتہ
 اند۔ اذ قات شرط فات المشروط۔ و کسی چہ خوش
 گفتہ بہ

بے عزم راسخ و سعی کامل کس را نشود مقصود حاصل
 و حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ چہ خوب فرمودہ اند۔ کہ
 فضائل و معالی بسعی و کد انسان تقیم مے شود۔ بیچ کس
 مجدد بزرگی نیافتہ است الا بعد از اینکه شبہا را رنہ داشت
 و دود چراغ خورد۔ ہمچنین حکیم مے گوید کہ در عالم کون و
 فساد ناموری و دولت عزت کسی بدست نیاوردہ مگر بعد
 ازیکہ جان خود را در مہالک و مضائق افکند و اہل بہ تیرہا
 زیر آلود او را آماج گاہ ساخت اما ہمت مردانہ اش و
 قوت و سخت کوشی او را تا ساحل رسانید و دیو اہل دہان
 خود را باز کردہ ہمچنین ایستادہ ماند۔

پس معلوم شد کہ سعی اساس کار و زینہ رفعت و
 عظمت است۔ کار دو عالم بر سعی منحصر کردہ اند مثلاً بینید۔

مردمانیکہ رضائے حق پیش مے گیرند و لباس سلوک در
بر مے دارند۔ شب و روز در عبادت و ریاضت مے مانند
و در عین ناخوشی ہم از مقصود شای روئے تابند تا بعد از
بر خوردن عواقب بزرگ و مقاساۃ شدائد بمراد خود شای
کامران مے شوند و بخرم بہشت جائے گیرند۔

ہمچنین کسانیکہ ہمت بلند دارند۔ بیچ گاہ از نصب العین
کہ بر خود لازم دارند بے سعی و عمل نئے نشینند بل در
دریائے خون شدائد شناور گشتہ نام خود شای را از قاف
تا قاف بلند مے کنند و خلعت بقائے دوام و شہرت عام
را در بر کردہ بکمال عز و وقار تکمیل زندگانی نمایند و بر
مسند عزت مے نشینند۔ و وقتیکہ انہیں جہاں نوبت عزت
شای آید ہر صغیر و کبیر و برنا و پیر بنام نیک ایشان را
یاد کردہ دعائے گوید۔

مثلاً سید احمد خاں را بینید کہ چہ طور از ہمت بلند
خویش چٹم جہانیاں را خیرہ ساخت اولاً احمدے را گمان
نئے رفت کہ سید احمد خاں در پیش بردن مقاصد خود
کامران خواہ شد ولے ع

آفرین باد بریں ہمت مروانہ او
کہ مصائب گوناگوں و حوادث بوقلموں را دوچار شد

اما ہمت عالی اش نگذاشت کہ مثل دوی ہمتاں از سعی
 پیشرفت کار باز ماند و خیال تاسیس مدرسہ را ترک کند او
 خود تنہا در مقامات متفرقہ برائے جمع اعانہ رفت و در اندک
 مدت طرح مدرسہ انداخت و بتدریج کار مدرسہ بدانجا رسانید
 کہ از مدرسہ عالی بہ دارالعلوم بے مانند ترقی یافت۔

ہمچنین کولمبس وقتیکہ در پے گرفتن ہندوستان از
 خانہ خویش عزم سفر کرد۔ با خود مخبر کرد کہ در سعی طلبش
 بیچ دقیقہ فرو نخواہم گذاشت و تا جان در تن است بے
 نیل مرام بر تن خور و خواب حرام است۔ گویند کہ سہ بار
 رخت سفر بست و ہر بار ہمیں مے گفت کہ ع

یا جاں رسد بجاناں یا جاں زن بر آید
 آخر جویندہ یا بندہ دینائے جدید (امریکا) را مکشوف کرد
 وقتیکہ زہرہ رفیقانش از بیم امواج بحر ذخار آب مے شد و
 قریب بود کہ ارواح شاں از آشیانہ ابدان پرواز کند۔
 کولمبس بہمرازش بسیار دلجوئیا و تسلیہا نمودہ مے گفت۔
 کہ بخدا من در شما بوائے مردی نے یایم۔ مردماں گا ہے
 از خطرات ہمچنین نے ترسند۔ آخر کدام گنج بے رنج
 بدست مے آید؟

چوں باز رفت۔ لذت فوز و کامرانی عنابر رنجھا و

صوبتها از دلش بشت و تا آخر حیات بدیں کار بزرگ
و دلشاد شدہ مے گفت ع

شادم از زندگی خویش کہ کارے کردم۔

پس لایح گشت کہ ترقی بہ مرتبہ عالی برزحت بسیار
دست دہد چنانکہ سنگ گراں بہشت فراواں بر توای کشید۔

و چون مرد زادہ را بہرہ نیا فریدہ اند۔ بل کار ہائے
بزرگ بگردش آویختہ شدہ است۔ چنانچہ حق تعالیٰ مے
فرماید کہ لیس للانسان الا ما سعی۔ پس در دنیا و
آخرت محض ثمرہ سعی و کوشش منفعت مے بخشد سعادت
شیرینی۔ چہ خوب مے گوید مے

بے رنج گنج میچ میسر نیں شود
مزد آں گرفت جان برادر کہ کار کرد

پس ما را باید کہ در کارے کہ سعادت دارین ما بدای
منوط و مربوط است در سعی طلبش دقیقہ را فرو نگذاریم و
در راہ مصائب و فوائب و پیش تیر بلا ہا سینہ خود ماں را
سپہ ساختہ بکمال جوانمردی بکوشیم۔ تا ہنگام عروس مطلوب
شویم و اگر وقتہ ناکامی ہم دست دہد باز ہم ہمت بلند
داشتہ از سعی تحصیلش باز نہانیم و تا توانیم کسلسندی
و کاپی را نگذاریم کہ نزد ما آید۔

و اصلاً فریب نفس نخویم۔ زیرا کہ اطاعت نفس در
 راه ترقی عقبہ بزرگے است چوں حرکت ما حرکت ارادی
 است و نفس حرکت کردن نمی خواهد پس تا وقتیکہ بر نفس
 تسلط تام نخواہیم داشت کارہائے دینا و عقبہٴ مہمل و نامتام
 خواہد ماند۔

پس کارہائے کہ در حیظ امکان ما است سراسر نامکن است
 کہ بکوشش و ہمت بلند حاصل نشود و اللہ در من قال ۵
 ۵ باش بجد و جہد در کار و امان طلب ز دست مگذار
 ہر چیز کہ دل براں گراید گر جہد کنی بدست آید

خاموشی

۵ دو چیز طیرۂ عقل است دم فرو بستن
 بوقت گفتن و گفتن بوقت خاموشی
 کسے پیش فیلسوف زمانہ یعنی سقراط برائے تحصیل خطابت
 و فن تقریر رفت بعد معرفی او پیالے سخنہائے اس سو
 و آل سوراندن گرفت۔ سقراط گفت کہ من بتو المضاعف
 فین خواہم گرفت۔ او گفت چرا؟ او جواب داد کہ من ترا
 دو چیز خواہم آموخت۔ یکے فن تقریر و دیگر ضبط نفس۔ پس
 باید دانست کہ سکوت طلائی است و گفتار نقرئی و چہ
 خوش گفتمہ اند کہ من سکوت بخا۔ یعنی ہر کہ خاموشی و
 سکوت ورزید و از گفتگوہائے لایعقل اجتناب نمود
 او مہجی شد ع

پیچ آفت زسد گوشہ تنہائی را
 نظامی گنجوی رحمۃ اللہ علیہ در سکندر نامہ در تعریف
 مصلحت کیشی و سکوت ورزی مے فرماید
 سخن تا پیر شد لب بستہ دار گھر نشانی بیشہ آہستہ دار

و جائے دیگر ارشاد مے کند ے

سر بے زباں کو بخوں تر بود به است از زبانی که بے سر بود
زباں به که او کامگاری کند چو کاش رسد کامگاری کند
شاعر عربی از جراحت لسان الامان والحفیظ گفته ے

جراحات اللسان لها التیام ولا یلتام ما جرح اللسان
نیز خاموشی ستار العیوب است چرا کہ ے

تا مرد سخن نہ گفته باشد عیب و منرش نہفتہ باشد
سینکا یکے از فلاسفہ متقدین بودہ است او مے گوید
کہ روز مړو قبل از خفتن محاسبہ نفس باید کرد و ہر روز
زبان خود را در قبضہ خود باید گرفت چرا کہ زبان مانند آتش
خامو مے ستود صفات و کینزک کارکن است لکن کہ بالو مے
سفاک است۔ در دنیا مرد عاقل از توسل زبان جہان بینی
تواند کرد۔ بشرطیکہ او بر زبان حکماں بشود۔ در حالت طیش
و عتو انسان نفس خود را فراموش مے کند لکن رؤا کل و
دنات خویش را عیاں سازد۔ و اینہا در راہ فوز و فلاح او
سنگ گراں مے شود۔ بعض مردماں را دل بر زبان باشد
و ظاہر است ایں چنین مردماں در کتمان اسرار عاجز باشند
و انجام کار دست نشستر والند۔

بقول حکما یاوہ گوتی ے بے محل حرف زنی مصنف دماغ

است - و اگر کسی بیفائده سخن سراپد یقین دان که دیوانه
 است یا ابله - سعدی علیہ الرحمۃ دیریں باب نصائح عمل کردنی
 ارشاد فرمودہ است ۛ

ترا خامشی لے خداوند ہوش	وقار است و نااہل را پردہ پوش
اگر عالمی ہیبت خود مبہر	وگر عامی پردہ خود مسہر
ضمیر دل خویش منائے زود	کہ ہر گہ کہ خواہی توانی نمود
ولیکن چو پیدا شود راز مرد	بکوشش نشاید نہاں باز کرد
قلم ستر سلطان چو نیکو نہفت	کہ تا کار و بر سر نبودش نہ گفت
بہائم خموش اند و گویا بشر	پر گندہ گوی از بہائم بتر
چو مردم سخن گفت باید بہوش	و گر نہ شدن چوں بہائم خموش
بنطق است و عقل آدمی زادہ فاش	چو طوطی سخن گو و نادان مباحش

کسے گیرد آرام دل در کنار
 کہ از صحبت خلق گیرد کنار

جود و سخا

قطعه ۵

مال از بهر آل بکار آید تا ز بهر تننت سپر گردد
 هر که تن را فلسه مال کند مال و تن عرضه خطر گردد
 هر که پی که غار دارد زر هر زمانه عزیز تر گردد
 مال از بهر آنست که در مصارف آبی خرج کنی و نه
 این که گرد کرده دم بر درم نبی - ارشاد الله تعالی است
 که ولا تجعل یدک مغولةً الی عنقک ولا قبسطها کل
 البسط - و نیز فرموده ایزدی است که ولا قبذ قبذیراً ط
 ان المبدون کالوا اخوان الشیاطین -

اموال و امتعه این دنیا زینت و آرائش حیات است
 و عروة الوثقی است برائے حصول درجات عالم اخروی - بلید
 که مال را بطریق احسن خرج کنیم تا ازو عزت نفس حاصل
 گردد و بعد الممات موجب نیکنامی و رفع مدارج باشد -
مصرف اموال | مال را برائے تحصیل تعلیم و تعلم و تربیت
 صرف باید نمود و در اموریکه باعث مسرت حقیقی و دائمی

باشد

مال را که بپردیس باشی حول نعم مال صالحا گفتش رسول

مال بر عذاب و حاجتندان صرف کردن اولی است

شرف مرد بخودست و کرامت بسجود

هر که این هر دو ندارد عدش به زود

در خبر آمده است که ایمنست داد الاستغفار و منع حقیقی

می فرماید من جاء بالحسنة فله عشر امثالها - همین

خیال درین شعر مذکور است

آنکه ترا نوشته ره می دهد از تو یکے خواهد ده می دهد

بهر ازین پایه ستانیت نیست سود کن آنکه زیانیت نیست

در خود و سحابی لعل العین خالص محض جذبه شفقت

بمردوی و خوشنودی باری تعالی باشد که ظاهر داری

نمود و نمائش ، ریاکاری و تصنع محرک سخاوت گردد

سختیای ز اموال بر می خورند نیکیای غم سیم و زر می خورند

اسکندر اند وزیر خود را سطور رسید که سعادت داری در

چه چیز است - او گفت در خود و کرم اما سعادت دین از

آنست که مال را خالصه لوجه الله صرف کنیم و از وی بی نفع

این دنیا مقصود نباشد لکن سعادت دنیا آنست که مرغ

دل را بحکم الانسان غنیمت الاحسان بگرم صید توای کرد

چون کریم مالک رقاب جمع شود گویا ابواب سعادت بر او
 گشاده و اسباب مرادات برائے او آماده گردند
 تجربه کردم ز بهر اندیشه نیست نکوتر ز سخا پیشه
 خاص ز بهر کرم آمد درم بر گذر قافیه اینک کرم
 حاتم که از قبیل طے بود در سخاوت سرآمد روزگار بوده
 است - در بوستان حکایتش منقول است که حاکم بین به
 سخاوت او حد بزدی - او جشن ملوکانه ساخت و ششپای را
 بر خون خودنش بر گماشت چرا که او هم سخی بود و نمی
 خواست که حاتم گوئے سبقت از او بایزد و خواست که صیت
 جوانمردی و مروتش که از قاف تا قاف فاش شده است
 باز ماند - چون او جوانمردی در وطن حاتم رفت - چنین
 اتفاق افتاد که او پیش حاتم معان شد و او را گفت که من
 برائے سر حاتم آمده ام و درخواست نمود که اگر میزبان رستمی
 و دلالت او بخانه حاتم نماید عین لافش و لطف او خواهد
 بود - حاتم بر سخاوتش بخندید و گفت

" حاتم منم سر اینک جدا کن به تیغ از تنم
 نباید که چون صبح گردد سفید گزندت رسد یا شوی نا امید
 چو حاتم به آزادی سر نهاد - او بسیار عجل شد و گفت
 که گر من بگم بر وجودت زخم نه مردم که در کیش مرداں زخم

دو چشمش بوسید و در برگرفت و از آنجا طریق مین برگرفت
چوں یلچی باز گردید حاکم مین را گفت که من برائے قتل
حاکم رفته بودم لکن او مرا بشیر احسان و فضل بمل کرده
است ۵

آوازۀ سخاوت و احسان حاکمی آخر در اینجاں بعثت بر نیامده است
در کتاب جواهر الامارۃ آورده که چوں حاکم وفات کرد
مدفن او قضا را در مهر سیل واقع شد پسرش خواست که
قالب او بموضع دیگر نقل کند چوں سر تر تش باز کردند
همہ اعضاء و اجزائے بدن او از ہم ریخته بود الا دست راست
او که بیچ نوع تغییر نداشت - نظار گیان متعجب ماندند -
آخر شخصی تعمیرش این کرد که حاکم بدین دست عطائے بسیار
به سالکان داده بود - لاجرم در حمایت خیر و کرم بسلامت مانده -
سبحان الله و بحمدہ ہر گاہ دست کافرے بت پرست
بواسطہ بخشش و عطا از عقل ریختن سالم مے ماند چه عجب کہ مؤمن
خدائے پرست بوسیلة جود و کرم با خلق خدا از آفت سوختن
در آتش دوزخ امین گردد ۵

دولتیاں رخ ز جہاں تا قند دولت باقی ز کرم یافتند

آداب الانشاء

اولاً باید دانست کہ میدان انشاء بسیار وسیع است۔
 ہر کس بقدر ہمت وراں جولانی طبع مے نماید و بمقتضائے
 الافکار یترشح بمافیہ۔ ہر چہ در دماغ مے دارد۔ بہ
 معرض اوراق مے سپارد۔ اما خوبی انشاء متعلق بہ قوت
 فکر است۔ چندانکہ در بحر فکر غوطہ زنی کردہ شود ہماں
 قدر انشاء لطیف تر و خوب تر مے گردد۔ و ہکذا قوت
 تصرف ہم دخل تام دارد۔

ثانیاً باید فہمید کہ مضامین را سر قسم است۔ اول
 تخیلیہ یعنی آن نوع مضامین کہ بمد خیالات ارقام پذیرد۔
 مثلاً صندلی و مناظر قدرت و قس علی ہذا القیاس۔
 دوم تاریخیہ۔ و ایں عبارت است از اں مضامین کہ
 بتاریخ تعلق دارد۔ مثلاً حالات زندگی کسے نوشتن یا
 برجات عہد کسے تحریر نمودن وغیرہ۔

سوم بیانہ۔ و ایں مراد آن نوع زندگی است
 کہ درو بہ سخنان علمیہ ضرورت افتد مثلاً مطالعہ کتب

و سعی و عمل و جز اینها۔
 پس صاحب انشاء را باید که در مضامین تحقیقیه تبحر
 خود را از خیالات گوناگون بیاراید۔ و از تشابیه و استعارات
 پایه مقاله را بالا کند۔ و در مضامین تاریخیه رعایت این امور
 کند۔ اسم، مسقط الحراس، سن ولادت، اطلاق و صفات
 اسباب معاش، تاریخ وفات و مدفن و غیره۔ و در مقالات
 بیانیه تحقیق اینق و مطالعه مطوعات دیگر است۔
 ثالثاً محضی مانند که علمائے محققین نشر برسم قم گفته
 اند۔ نشر مقفی، نشر مرجع، نشر عاری۔ نشر مقفی آنست که
 در آن التزام قافیه کرده آید۔ و نشر مرجع نشریست که
 کلماتش هموزن باشد۔ و نشر عاری عبارت است از نشریکه
 کلماتش از تکلفات بارده خالی باشد۔

پس چون اکثر طابع به زینت و سادگی و له و منون
 است و درین پیام شیوه کتب نامقبول و غیر مرغی است۔
 برای طلب لازم است که در نشر عاری افکار خود شال
 ارقام نمایند۔ و از الفاظ مناسجه و عبارات جاذبه تبحر
 را پیر معز و دلکش سازند۔ و قبل از اینکه عنوان مقاله
 انتخاب کنند۔ بفحوائے قدر الحروج قبل الولوج به بینند
 که کدام موضوع برای ما پُر از معلومات است و تا وقتیکه

فیصلہ درست و راستہ نہایت بار آورند بہرگز یہ مضمون نگاری
اقدام نہ نمایند چراکہ میدان انشاء حقیقہ امتحان کہ ملاپ
است و دریں میدان پدید آید کہ موکیت و تاسو کدام است
و چون انشاء پر داری فصاحت و بلاغت کلام ہم شرط است
انطب است کہ از فصاحت کلام ہم سقتے برانیم۔ پس گوش
باید داشت و بر صفحہ دل باید نوشت کہ علمائے بلاغت تعریف
چنین کرده اند کہ فصاحت کلام عبارت از آل کلام است
کہ تلفظ کلمات موجب ثقل نباشد۔ بل بہ سہولت و
آسانی ادا کردہ شود۔ پس از کلماتیکہ ترتیب حروف آہنہ
منجرب شواری ادا باشد۔ نوشتنی است۔ مثلاً باغ غیر۔
شست شان وغیرہ۔ اینچنین کلمات اگرچہ مستعمل است
اما ایراد آہنہ خالی از عیب نیست۔

و ہمچنین تکرار حروف ہم فصاحت کلام مغل است پس
در حین تحریر لفظ واحد را تکرار نہاید نوشت کہ این مشعر
بہ عجز صاحب انشاء و دل بہ علم سطحی انشاء پر داری است
غالباً دستور نویسندگان است کہ چند کلمہ را تکیہ تحریر
و تقریر مے سازند و چندان در استعمال مے آرند کہ
طباہ خوانندگان و شنوندگان ملول مے گردد۔
علی ہذا القیاس توالی اضافات را ہم معیوب انگاشتہ

اند۔ مثلاً در کلام ذیل۔ "بوفیق اختلافِ علمائے کاملین علم
فلسفہ و حکمتِ یونان"۔ اگرچہ در کتب قدیمہ مثلاً ابوالفضل
وغیرہ اس طرز عبارت بکثرت موجود است۔ اما احتراز از اس
اولیٰ است۔ پس کلامی کہ دارائے اضافات متواترہ باشد
از پایہ فصاحت کمتر و سبک تر مے گردد۔

و ایضاً کلام فیض را لازم است کہ از تعقید لفظی و
معنوی منزہ و مبرا باشد۔ و مراد از تعقید لفظی اینکه ترتیب
و ترکیب آل فاسد و معیوب نباشد۔ مثلاً حسب قاعدہ اہل
زبان در کلام اول فاعل، باز مفعول و متعلقات فعل پس
فعل مے آید۔ اگر بے قاعدہ و سودی ترتیب مزبور
تغیر خواهد پذیرفت۔ کلام پیچیدہ شود۔ و از
ادائے مفهوم یکسر قاصر۔ مثلاً "محمود را بکر داد یک اشرفی
بباغ کلکتہ"۔ اس عبارت غیر واضح للمعنی است و بیک
نظر مطلبش بدین مے آید۔ اگر اس کلام چین باشد "بکر
محمود را بباغ کلکتہ یک اشرفی داد" خوانندہ بمجرد اول
نظر بہ مفہومش مے رسد۔

و تعقید معنوی عبارت است از مفہون تحریر کہ غریب
تر و نادر الاستعمال باشد و برائے درک کردن معنی احتیاج
با ورق گردانی لغات افتد۔

پس مقالہ نگار را باید کہ کلام خود را از عیبها و خللها محفوظ و معصوم دارد۔ و تا تواند از حدود فصاحت قدم فراتر نہ بہد۔ و الا انشاءً اش بجائے نفع ضرر خواہد داشت۔ و امید فوز و فلاح بدلاں بستن خلاف عقل است بل مقالہ نگار خیال باطل بست و دماغ پیدہ بخت۔ مناسب تر است کہ اکنون برائے نوآوردان میدان انشاء ہدایات انشاء پرورازی بیان کنیم۔ پس باید دانست کہ مقالہ نگار را رعایت امور ذیل کردن بسیار واجب است۔ کہ
 (اول) افعال فارسیہ را صحیح و درست استعمال کند۔
 چرا کہ بنائے لسان فارسی مجرد بر افعال است۔ اکثر کلماتش عربیہ است۔ پس چندانکہ اہتمام این امر کردہ شود قبل است۔

(دوم) رعایت رسم الخط فارسی ہم لابد است۔ و این را سہل انگاشتن مہنی بر مناد است۔ پس چوں نیامد و نیگن و غیرہ را نہ آمد و نہ افگن و میرود و میگفت و میخرید را مے رود و مے گفت و مے خرید نوید۔ خطائے فاحش باشند۔ ہمچنین در ہجائے الفاظ قصورے کردن گناہ بزرگ را مرتکب شدن است۔

(سوم) موضوعات را از اقوال بزرگان و مشائخ مزین

ساختن و باقوال حکماء آراستن آنها را بلند تر سے سازو۔
(پہرام) اقتباسات قرآنیہ و حدیثیہ ارقام کردن مقالہ
را بہ اوج کمال مے رساند۔

(پہنم) استعمال تلیحات مثلاً مفتحون رستم، گریہ یعقوب
طوفان نوح، روح بلالی، تلقین عزالی، ایثار عثمانی و
ہمت حیدری وغیرہ قدر و منزلت موضوع مے افزاید۔
(ہشتم) حدایجاز و اطناب را نگاہ باید داشت۔ از ایجاز محل
و اطناب محل اجتناب باید ورزید۔

(ہفتم) از کتب استفادہ و استنباط کردن و مواد مقالات
فرایم آوردن ہم ضروری است لکن الفاظ آنها را من و عن
مستور ساختن عالی از خلل نیست۔

(ہشتم) افتتاح و اختتام مقالہ بکمال محنت پژوهی و جگر
کاوی باید نوشت و سخن پر مغز و جاذب قلوب باید آراست
(نہم) از اشعار دلکش و ضرب الامثال سرورمند و محاورات
مناسبہ مقالہ را دلغریب باید ساخت۔

(دہم) تحریر را خوشخط و دیدہ زیب نوشتن ہم لازم است
اگر مقالہ نگار خوشخط نوشتن نئے تواند۔ پس چنان نویسد کہ
نوشته اش خواندنی باشد۔ تلك عشرة کاملہ۔

راستی

سعدی علیہ الرحمۃ فرماید :-
 ولا راستی گر کنی اختیار شود دولتت بدم و بختیار
 مزین دم بجز راستی زینهار که دارد فضیلت یمن بر بیدار
 به از راستی در جهان کار نیست که در گلبن راستی خار نیست
 در اشعار مذکور الصدر برائے ربہ و عالم دستور العمل است
 کہ اگر معمول انسان شود حیثیت کامران و نائل بمرام خواہد
 شدہ در حدیث وارد است کہ علیکم بالصدق فان
 الصدق یهدی الی اللہ وان اللہ یهدی الی الجنت
 و ما یزال الھمیل الصدق و یقترن بالصدق حق یکتب
 عند اللہ صدیق - ازین در حکم مستفاد می توان کرد :-
 مرد باید کہ گیرد اندر گوشش گر نوشت است پند بر دیوار
 و بجائے دیگر قرأت کردہ ایم - مال الصدق الفوز
 و البیاض و مال الکذب الخسران و السواد - الاثری
 الی المعبین اولھما کاذب فكانت النیجۃ مھذا السواد
 الخسران و فانینما صدق ملحقہ الفوز و البیاض کما تری

انہما من امتنان صدق - و در عربی ضرب المثل است کہ
الحق مرء ولو کان دراً - اعنی صدق تلخ و بد مزہ است
اگرچہ در باشد۔

دریں عالم بیچ وصف مستحق تر از صدق نیست - ایں
سرتاج و افسر جملہ مکرم انسانی است - و سرچشمہ ہمہ غیبیا
است - مرد راست گفتار، و درست کردار ہر جا معزز است و
جلئے بدنہ بیند - دروغ بے فروغ ذلیل و خوار گردد - برائے
صادق القول ہمیں سند است کہ او صاحب اعتبار و باوقار
مے شود۔

دروغ گفتن بہ ضربت لایب ماند - اگرچہ جراحت مندل
مے شود لکن نشان زخم باقی ماند۔

مرد بیوقوف از دروغ بانی معزز مے شود و ساقط الاعتبار
گردد - چنانکہ برادران یوسف علیہ السلام از پایہ اعتبار فرو
افتادند - و پدر ایشان ہمہ اقوال شاں را باور مے کرد - کہ
در ذم دروغ بیانی و کذب و افترا اشعار ذیل قلمی کردہ است
دروغ نہ گیرند صاحب دلاں ہر آنکس کہ پیوستہ گفت است راست
اگر مشہر شد کہ در دروغ اگر راست گوید تو گوی خطا ست
کہے را کہ عادت بود راستی خطائے گند گر گزارند از و
و گر نامور شد بقول دروغ و گر راست باور ندارند از و

راستی و صداقت رضائے مولا است۔ و مرد ہوشمند را
 ہمیں مطلع نظر است۔ چنانچہ ہے
 راستی موجب رضائے خدا است کس ندیم کہ گم شد از رہ راست
 راستی شیوہ انبیائے کرام و پیشہ اولیائے عظام است۔
 راستی گزیدن اوصاف نبوت و ولایت تحمیل نمودن است۔
 راستان رستہ اند روز شمار بہد کن تا ازاں شمار شوی
 اندرین راہ راستگاری کن تا دران راہ رستگار شوی
 مرد راست گفتار قوی دل و دلیر باشد۔ و از کس باکے
 ندارد۔ و عقلا از مرد دروغگو تنفر و تحرز ورزند۔ مرد راست گفتار
 آنست کہ قول و فعل او طابق النعل بالنعل باشد و او
 عامل "لما تقولوا مالا تفعلون" باشد۔ عہد شکنی نہ کند۔
 نہ مرتشی باشد نہ راشی۔ تملق و ریلو و کید نہ کند۔ امین
 باشد نہ خائن و معتن۔ نقص قانون نہ کند و خلاف ناموس
 اکبر گامے نہ گیرد۔ ظاہر و باطنش یکساں و خلوت و جلوتش
 در یک روش باشد۔ دین بیچ شک نیست کہ راست گفتاری
 خطر ہائے عظیم رو دہد۔ لاکن کمینگی و بے وقری کہ از دروغ بیانی
 لاحق گردد۔ بدترین ذمائم و اخلاق رذیلہ است۔
 گویند کہ دروغ گو را حافظ نباشد۔ معنی این این است کہ
 دروغ گو بعض اوقات چیزے مے گوید و باوقات دیگر نقیض وے

بهین وجه دروغ او طشت از بام شده باعث تسفل و ندامت
او می شود دروغ باشد دروغی است و ظاهر است که هر که
صراط مستقیم گذاشته ره انحراف و گبی اختیار کند در گو ضلالت
و گمراهی و از گونه می افتد

از گبی انقی به کم و کاستی از همه غم رستی اگر راستی
فلاسفه جهان و حکمائے دوران مزاج و استهزاء طیب و
بهزیل را مرادف کذب و دروغ پنداشته اند زیرا که این
خصائل زشت معقل و متناصل عرض و ناموس انسان است

شنوی آئینه را بر سبیل بند و موعظت گفته اند

تو در کار خود راستی بر بکار که هم رسته گردی و هم رسته
بود گرچه مردم بپس کج حرام باز شود راستال را غلام
اگر چند باشد کمان سخت گیر باز خمیده شود پیش تیر

راجہ لوط مل

اسمش لوط مل و وطن مالوٹش لاہور بود۔ و بعض مورخین
 نیگویند کہ مرز بوم او موضع چوئیاں بود۔ لکن ایشیاٹک سوسائٹی
 در تحقیق و تدقیق وطنش رقمطراز است کہ او از خاک پاک لاہر پو
 بودہ کہ در پرگنہ اودھ واقع است۔

در طفلی پدرش بمرد۔ و والدہ مشفقہ او بہ تنگدستی و
 افلاس سپروید۔ تا آنکہ دیوان بیست و دو صوبجات گردید چون
 مزاج شناس و وزیر اعظم و سپہ سالار بود پادشاہ او را
 نیلے عزیز مے داشت۔ آثار رشد و کامرانی و قرآن طالعندی
 و بخت بلندی از تاصیہ حال او مے تابید۔ گویند اولاً بحسب
 قیمت و ہرجہ نویندگان در سرکار مظفر خاں ملازم شد۔ و
 بمقتضائے وفور دانش و کار آگاہی پایہ قدر او افزود و او
 در سلک مقربین و مستعدیان خاص سلطانی منسلک شد۔
 صاحب سیر المتاخرین حماد لوط مل در بطن کتاب خود چنین
 نوید۔

"او دیانت گزین، سیر حقیق، توانگر دل، ہوشیار مغز"

پرسیزگار و نیک محضر بود۔ اصابت فکر و ہمت بلند داشت
با خویش و بیگانہ یکجہت و بہ دوست و دشمن یکساں مے
گذرانید۔ آداب شناس سلطنت و رازدار مملکت و در
دقائق حساب و سیاق تحریر بے نظیر بود۔

اکبر اعظم اور لقب مومن الدولہ عمدۃ الملک دادہ بود
و در اکثر امور خفیہ و ہنائی بدو شوری میکرد۔ راجہ ٹوڈر مل
نہ صرف صاحب انقم بود بل صاحب السیف ہم بود در اکثر
حروب و معارک شرکت نمودہ داد مردانگی داد۔

راجہ ٹوڈر مل بیشتر اصلاحات در ملک و سلطنت نافذ کرد
ہر سال تفسیحہ اسپاں را داغ مقرر گشت تا اشتباہ نماند
ملوک پیشین مثلاً علاء الدین غلی و شیر شاہ سوری داغ
اسپ مقرر کردہ بودند۔ لیکن رواج نیافت۔ اس وزیر باتدبیر بود
و ہموارہ نکو بہا در حق ملک می اندیشید۔ چنانچہ چونکی نویس
مقرر کرد۔ و بقول بٹالوی صاحب خلاصۃ التواریخ ٹوڈر مل
رازدان سلطنت بود۔ در دقائق سیاق و حقائق حساب بے
عدیل بود۔ در کار و بار محاسبین نکات اغلاط بروز مے داد۔
و بدین سبب کار کثان نہر دست از دل برداشتہ و ناخوش
مے بودند۔ ملا صاحب ہمیں مضمون در شعر ذیلیہ رقم کردہ است مے
آنکہ شد کار ہند ازو مختل راجہ راجا ست ٹوڈر مل

چوں راجہ ٹوڈر مل انیس دینائے دنی رخت اقامت
بر بست۔ ملا صاحب کہ پیوستہ در انتظار چنین تقاریر
پچھم براہ مے بود۔ ارجالا گفت مسقم ہما اللہ۔ و از
یک مصرعہ تاریخ وفات راجہ مذکور و راجہ بھگوان سنگھ
استخراج کرد۔ ع

بلغتا ٹوڈر و بھگوان مردند
و چوں ازینہا دل شاد نہ شد باز اشعار آئندہ گفتہ
ٹوڈر مل آئندہ ظلمش برگرفتہ بود عالم
چوں رفت سوئے دوزخ غلط شدہ نرم
تاریخ رفتش را از پیر عقل جستم
خوش گفت پیر دانا دے رفت در جہنم

علاوہ اصطلاحات بالا ضوابط و قوانین و آئین
سلطنت معموری ملک، آبادی رعیت، دستور العمل دفتر
دیوان، اصول و حقوق پادشاہی، اخروئی خزائن، مواجب
سپاہ و شرح دائمی پرگنائے قواعد مناصب امرا و امنیت
راہا و غیرہم از وہ یادگار ہائے مستدام باقی ماند۔

چوں امرا ترقیات و اختیارات راجہ ٹوڈر مل را دیدند۔
بر جاہ منصب او حسد بردند۔ و پیش اکبر یک زبان شدہ
گفتند۔ کہ چرا ہندو سے را بر مسلمانان احترام و ابراز چنین اعتبار

و اقتدار اربانی کرده اند۔ اکبر کہ سینہ او از کینہ صاف
 بود۔ چه بیکو پاسخ داد و گفت۔ "ہر کدام شما در سرکار خود
 ہندوئے دارو۔ اگر ما ہم ہندوئے داشتہ باشیم چرا ازو
 بد باید بود۔"

ایں جواب دندان شکن ہمہ الاجاب شدند۔

تواضع

۵ تواضع ز گردن فرار زان کدوست
گدا گر تواضع کند خوی اوست

تواضع آنست که کسی مقدار خود را از مرتبت و مقدار دیگرے کمتر بیند و داند۔ یعنی دیگران را موقر و معزز دانست خویش را از ایشان حقیر تر و کمتر شمار کند۔ اقاماً ۲۴۸ فی نفس الامر عالی مقدار و رفیع باشد۔ انہیں جا معلوم ے شود کہ کبر الاخصاف نفس ناقصان و ساقطان است۔ و عرض ایشان پوشیدن نقصان خویش اما بحقیقت قبار خود را ظاہر ے گرداند چه کبر آدمی را خواہد و چہ مقدار ے سازد۔ ۵

تا توانی بگرد کبر مگرد متکبر پس از کبر نشورد
گر تو بے کبر و بے ریا باشی خاص درگاه کبریا باشی
و سستی علیہ الرحمۃ و تقیید و تنجیف کبر و عجب
چه خوش گفتم است ۵

تکبر کن ز نیاید اسے پسر کہ روزے زد شش حدائی بسر
تکبر بود نادان جاہلان تکبر نیاید ز صاحب دلاں

بلندیت باید تواضع گزین کہ این بام را نیست سلم چہیں
در حدیث وارد است کہ من تواضع للہ دفعہ اللہ
یعنی ہر کہ فروتنی نماید برائے خدا خدا اور را بر دارد۔ و
درجہ اور را بلند گرداند۔

تواضع سر رفعت افزاوت تکبر بخاک اندر اندازد
بگردن قدم سرکش تند خوئے بلندیت باید بلندی جھوئے
تواضع کند ہوشمند گزین ہند شاخ پرمیوہ سر بر زمین
و این ہم خیلے خوب است۔ یعنی سہ

تواضع ترا از جہندی دہد ز روئے شرف سر بلندی دہد
بر مرد متیقظ، فطن و لبیب پوشیدہ نیست کہ مال
در معرض زوال است۔ و بر لشکر دل نباید نہاد کہ مرد
سپاہی منقلب الاوال است۔ باید کہ ما دلہائے مرواں را
بہ شرف تواضع جلب کنیم و افسر و سر لشکر شویم و اشارات
رسالت مآب دیں عبارت کہ سید القوم خادم ہیں معنی
است کہ ہر گاہ کہے را بخدمت تواضع کنی دل او صید تو
خواہ گشت و در دام محبت تو مقید خواہ شد۔ تو مخدوم
او باشی و او خدا متکذر و چاکر تو خواہ شد۔

تواضع مے دہد از روشنائی بے بیگانگان را آشنائی
تواضع ہر کہ دارد سرور از سنت بروئے او در اقبال باز ست

ہارون الرشید خلیفہ عباسی را حکایت کنند کہ حضرت
 امام محمد حن گاہے نزد او تشریف آوردند۔ خلیفہ او را تعظیم
 بسیار کرد۔ حتیٰ کہ برپائے خاست و چوں نام موصوف تشریف
 بردند برائے متابعت ہم باوے رفت۔ یکے از خواص متعلق
 گفت کہ با چنین تواضع مہابت سلطانی زائل شود۔ چوں
 خلیفہ شنید حالتش متغیر گشت و مغلوب التَّعَظُّبِ شدہ گفت
 کہ تواضع کہ با احترام سادات عظام، علمائے اعلام و مشائخ و
 بزرگان کرام بکامد نابودن آلِ ادنیٰ تر است مے
 قدرے کہ بہ تعظیم کساں کاستہ گردد۔
 مرے بچناں قدر کے آراستہ گردد۔

وفائے عہد

ع وفائے عہد نکو باشد از پیامبری
معنی وفا پاس عہد و قول است۔ حضرت رسول کریم
ہادی ثقلین فرمودند کہ لادین لمن عہد لہ الحق راست
فرمودند۔ مرد بے عہد دروغ باف، ہزل و دنی بطع است
و اعتبار را نشاید۔

حق سبحانہ فرمود کہ یا ایہا الذین آمنوا اوفوا بالعقود
یعنی اے مومنان وفا کنید بچہد ہا کہ با یکدیگر مے بندید و جائے
دیگر مے گوید قولہ تعالیٰ اوفوا بچہدی اوف بچہد کم یعنی
وفا کنید بچہدیکہ با من بندید۔ تا وفا کنم بچہد شما یعنی شما
را جزائے نیک دہم۔

حضرت جانی در یوسف زلیخا مے فرماید مے
مکن وعدہ اگر کردی وفا کن طریق بیوفائی را برہا کن
و شاعر دیگر مے گوید مے

نیست بر مردم صاحب نظر خدشتے از عہد پسندیہ تیر
قول دیگر از رسول کریم آمدہ است الکریم اذا وعد وفا

یعنی چوں سخی وعدہ کرد اور وفا کرد - انہیں اقوال مصطفیٰ
و احکام خدا ظاہر و باہر است کہ وعدہ وفائی چہاں اہمیت
دارد - مردے کہ وعدہ شکنند اور در صف مرداں جا ندرہند و
ساقط الاعتبار انگارند - خداوند تعالیٰ ازو ناراض مے شود -
مردمان حق پڑوہ از چین کس محتسب بودہ اند چراکہ کیکہ
احقاق حقوق نکنند ازو بیچ منفعت مترتب نمیشود قطعہ

کیکہ حق نشناسد ازو امید میر
کیکہ نیست وفایش بدو مکن پیوند
ز حن عہد بعالم اگر علم گردی
سرایے رفعت تو بگذرد ز چرخ بلند

در ذکر حضرت اسماعیل علی نبینا و علیہ السلام گفتہ اند کہ
او خیلے صادق القول و صادق العہد بود و واقعہ ایقائے عہد
او ہا شفعے نہاں زد ہر خاص و عام است و اینجا بخوف
طوالت حذف مے کنیم - نظم ۵

چو محتاج خواہی شد آخر بدو متاب از وفا داری خویش رو
کسانیکہ فرمان روا گشتہ اند مکرّم ز حن وفا گشتہ اند
وفا داری آئین شاہنشہی است غم عہد خوردن ز کار سنگی است
ملوک را از عہدہ عہد سلطنت پیروں آمدن از جملہ لوازم
است - آورده اند کہ افراسیاب در تعریف احوال ظالم و

تفصص حالات مظلوم مبالغہ بسیار مے کرد و رنج بچہ میکشد
روزے جیسے از ندما گفتند کہ بدیں باب مبالغہ بسیار می نمائی
و از خرمی و تماشا بازی می مانی - گفت وعدہ خود را خلاف نمی
توانم کردہ - گفتند از تو بیچ وعدہ نشنودیم - گفت پادشاهی در
حد ذات خود وعدہ ابرت و ذمہ پادشاہ لازم است کہ بدیں
وعدہ وفا کند و وفا آنست کہ داد مظلوم از ظالم بستاند و
ہر کہ بدیں طریقہ نزود خلاف وعدہ کردہ باشد - رع
خلاف وعدہ نیاید ز اہل دین و دیانت

مثنوی ۵

میل کسے کن کہ وفایت کند ہاں ہدف تیر بلایت کند
بہر چین دوست کہ جانے بود دوستی ہاں ز گرانے بود
جاں کہ از وہ بہاں یار نیست بیچ نیز ز دوچہ وفا دار نیست
یار تو اں یافت بگیتی بے لیک وفا دار نیابی کسے
صحبت آل کن کہ بصدق و صفاست دامن او گیر کز اہل وفاست

صبر

۵ منشی ترش تو از گردش ایام کہ صبر
 گرچہ تلخ است ولیکن بر شیرین دارد
 صبر آنست کہ بندہ بر مکارہ و بلیاتے کہ از جانب حق
 تعالیٰ بدو رسد شکیبائی اختیار کند و زبان شکوہ و شکایت
 و آنکند و بیچ جزع و فزع نکند چرا کہ این خیلے مذموم است
 و بدیں وجہ او از مرتبہ صابرین ساقط گردد۔ از جنین غیر صابر
 تائیدات الہیہ جدا شود۔ خداوند عز و جل خود در فرقان حمید
 برائے ہمت افزائی صابرین مے فرماید۔ ان اللہ مع الصابرین
 یعنی تحقیق اللہ تعالیٰ ہمراہ صبر کنندگان است۔ و بفحوائے
 انسا یونی الصابرون اجر ہم بغیر حساب۔ اجر ایشان
 بے حد و بے پایان است۔

صبر صفتی است محمود کہ طالب را ثبات قدم و استقلال
 ہمت مے بخشد۔ سعدی ۵

طیگار باید صبور و حمل کہ نشیندہ ام کیسہا گر ملول
 چہ ز رہا بخاک سیدہ در کند کہ باشد کہ روزے مے زہ کند

در عمر هر کس موقعتۀ تدبیر داده اند اگر او از دست متعق و متعق شود - در حق او بهتر باشد - و گرنه زندگیش ناکام و بیهوده مراد شود - در عربی مثال است و هو بذا - ما کل عثرة نقال ولا کل فرصة فنال - یعنی هر لغزش قابل عفو نیست و هر موقعتۀ باز بدست نمی آید -

قانون ایزد تبارک و تعالی را در همه اعمال خویش مد نظر باید داشت - و ان لیس للانسان الا ما سعی - و این قول خداوندی را هم ملحوظ کردن اولی است - فمن یعمل مشقال ذرة خیراً یبره و من یعمل مشقال ذرة شراً -

همه کارهای بسته از مفتاح صبر کشاده شود - چنانچه الصبر مفتاح الفرج مشعر برین معنی است - و مصائب و آفات مندرغ گردد -

کلید در گنج مقصود صبر است در بسته آنکس که بکشد صبر است چه خارهای کوه و چه دیبای گردوا لباسی که هرگز نفروشد صبر است

۵ گرت چو نوح بنی صبر هست در غم طوفاں

بلا بگردد و کام هزار ساله بر آید

حکایات اولیاء الله که صبر و شکر را نصب العین خویش اختیار کردند بسیار و لا تعدواست - و این بها احتیاج به

تکرار آہنا نیست۔

حیاتِ ایں عالمِ سریع الزوال و متغیر الاحوال است دیریں
چنان اعمالِ صالح کنید کہ دامنِ صبر از دست نزود و نام
شما درخشنده باشد۔ نامِ نیکو را دستِ تقاوم زمانہ محو
نہی تواند کرد۔ آدمی مے میرد و ذکرِ خیرش نئے میرد۔ بل
دارندہ اسم را حیاتِ جاوداں مے بخشد۔ و باعث بقائے
دوام مے شود۔ و الأخرۃ خیر و البقی ۛ

صبر بہتر مرد را از ہرچہ ہست

تا بیابد بر مراد خویش دست

شیخ ابوالفضل

قطبہ

عصر عالم عال و علامہ عارف کامل و فیاض زمان
آصف عہد و فلاطون زمن شیخ ابوالفضل وزیر خاقان
در ۱۴ محرم ۹۵۸ھ در خانہ شیخ مبارک بر السنہ
ہر کہ وہ الفاظ "تبریک و تہنیت" جاری شد۔ شیخ
نام نومولود را بر نام استاد خویش ابوالفضل بناد۔ او
فی الواقع پدر فضیلت و حکمت بود۔ در اوائل عمر اعدائے
پدرش اور را ہم پریشان دل و آوارہ دشت و جبل ساختند
ابوالفضل در اختتام سہ دفتر خود احوال خود سپرد قلم ے کند
و در قصیدہ فخریہ ے فرمایہ ے

جانبیکہ از بلندی و پستی سخن بدود
از آسمان بلندتر از خاک کترم
با این چنین پدر کہ نوشتم مکارش
در فضل مفتخر از گویا برادرم
برایان علم و فضل ابوالفضل کند دل

وارد ثمانه مغز معانی معطر
 صد ساله ره میان سن و اوست در کمال
 در عمر گز از دو سه ساله فزونی نژد
 در چشم باغبان نشود قدر او بلند
 گراز درخت گل گذرد شاخ عروم
 ابوالفضل در سن یک سال حرف زدن آموخت - چوں
 پنجساله شد

بالله سرش ز هوشمندی مے تافت ستاره بلندی
 چوں منزل پانزدهم طے نمود خازن جواهر معانی پدید شد
 و در کسب علوم و فنون خیر العقول ترقی نمود - او یارے
 گزید و در محبتش داله و مفتون گردیده راه گشتب گزشت
 و احوالش متقلب شد - چنانچه او خود مے گوید - در بانی مے
 در دیر شدم ما حضری آوردند
 یعنی ز شراب ساعی آوردند
 کیفیت او مرا ز خود بیخود کرد
 بردند مرا و دیگر مے آوردند

القصه او جامع علوم شده محمود اهل دیار گشت - اعدا
 پیلمون او در تعاقب بهانه مے گردیدند - لکن ایشان را
 مقصد بر آری نمی شد - چرا که او مصاحب و مشوره کار و

صاحب اعتبار اکبر بود۔ بن میرمنشی، وقایح نگار، واضح
قوانین و صاحب دیوان او بود۔ نے نے غلط گفتم او کلید
خروش بود۔ و اگر اکبر سکندر بود او ارسطو بود۔ اکبر ازو
یک ثانیه مفارقت برداشت نمی کرد و سفش گاہے مسترد
نمی کرد۔

کشته شدن شیخ ابوالفضل [چون اکبر بادشاه در
اکبر آباد اقامت درزید۔ آل یار گرامی اعنی ابوالفضل همراه
او نبود۔ و بعضی مہام سیاسی و ملکی تفویض ابوالفضل شد
بود۔ چون اکبر وجود ابوالفضل را ہمہ وقت ناگزیر می پنداشت
بدین وجہ برائے خواستن او منشورے صدور یافت کہ ہمہ
اموال و خدم و حشم را اسجا گذاشته بہ مستقر خلافت رجوع
نمایند و عبدالرحمن پسر خویش را ہما سجا گذاشته جریدہ و
خدمت اقدس بشنابد۔ چنانچہ بظاہر امر شاہ ابوالفضل ہمہ
کار و بار خویش را معطل کردہ علی الفور صوب اکبر آباد
فرار نمود۔ در بیولا شاہزادہ سلیم کہ از رقبۂ اطاعت سرش
را بندہ بردہ بود و از او امر شاہی مخوف بودہ ناسمہائی
و غدران را شمار خود ساختہ بود۔ و از ابوالفضل خواہی
خواہی آزرده خاطر می بود۔ آل موفقہ را بکشتن او
از عتاقم ازگذاشته قصد ہلاکت او نمود۔

الغرض ابوالفضل روان شد و سلیم راجه زرسنگه دیورا
 که او همچو سلیم سرخوش را از قلاده انقیاد باز کشیده بود احضار
 نموده حکم کرد که ابوالفضل را سر راه گرفته کارش تمام بکند -
 زرسنگه دیو برین معده مستعد گشته متعهد این خدمت ناپاک
 شد و با لشکر جرار برای کشتن شیخ گیل نمود چوں ابوالفضل
 و همراهانش قریب قصه آتری رسیدند ایشان بواسطه
 لشکر زرسنگه دیو در نظر آمد - و بعضی هوشیاران کار آزموده و
 تجربه آموده گفتند که راه فرار باید گرفت و یا در موضع رفته
 مردان را فراهم کنیم و مقاومت نماییم لکن او تن در نداد و
 گفت که شاه همچو من را از حقیض خمول به اوج عروج رسانید
 و من حکم او را تعمیل نه کنم - این بسیار شرمناک است - که
 اینچنین حرکت ناسزاوار از من سر برزند
 قضا ز آسمان چوں فرومشت پر همه عاقلان کور گشتند و که
 و مولوی رومی همین خیال را باین الفاظ ادا کرده است :

شعر

چوں قضا آید طبیب اله شود روعن با دام خشکی حجت کند
 بالآخر آن دزد و حرامی به محبوب عسکر شیطانی رو نمود
 و مقابله شد - جمیع غنیم فراوان بود - و مردمان شیخ
 محدود بودند - ما قبل الذکر غالب آمدند - شیخ بر خیم نیزه

بر زمین افتاده و در خون غلطیده بزودی باختر شتافت
و همراستایش نیز از کاسه اجل تخرع نموده در پی شیخ
رفتند

مرز با سپاه ز خود بیشتر که نتوان زدن مشت بر بیشتر
استغنی اکبر | چون خبر وحشت اثر این سانحه فاجعه بسمع
همایون اکبر رسید بمجد استماع این از خود رفت و چون
باز بهوش آمد سرو سینه خود را کوبیدن گرفت و همچو زبال
و طفلان لونه و گریه کرده

شهنشاه جهان را از وفاتش دیده پرغم شد

سکندر اشک حسرت ریخت کافلاطون ز عالم شد

مُصَدِّقَاتِ شیخ | مدون مصنفات شیخ عبدالصمد افضل محمد بود که
رابطه همیشره نژادگی و دامادی بدو داشت - و مقرر است که
او منظور نظر تربیت او بود - او تحریرات و تصویبات شیخ را
بسه نوع مقیم کرده است -

خشتیں مکاتبات و فراین که از زبان حضرت شاهنشاهی به
ملوک ایران و توران و امرائے عالیشان رقمزده کلک معانی
سج گروانیده اند -

دوّم - عرائض و خطوط و مراسلات و غیرهم که خود بحضرت
مخاطبان زمان و خوانین بلند مکان نگارش فرمودند -

سوم - خطب و اختتام و انتخاب کتب و بیاضها و نشرها
 و دیگر بعضی مطالب و مقاصد که در چیز عبارت در آورده
 اند تا تاریخ اتمام و ترتیب هر سه را بصورت کتاب که آتش
 سه دفتر الوافضل گویند - بر منصفه شهود جلوه گر کردند
 این نسخه کزو علم و ادب نانی شد
 یک موج ز بحر طبع فهای شد
 در ساعت نیک چون سراج تمام گرفت
 تاریخ مکاتبات علای شد

تفاوت تمدن مابین مشرق و غرب

اہل مشرق قہرے بودند۔ بسیار جری و تنومند۔ از اوضاع و اطوار گذشتہ شاں مستبطے شہود کہ بہ معیشت بسیار سادہ گذرے نمودند و در کلبہ ہا و خانہائے چوبیں سے باشند۔ و بر نان خشک و بقولات قناعت سے کوفند۔ ملبوس شاں گرمہ پتھر و سادہ سے شد۔ اما راحت بچش جان و انفع للابدان سے بود۔ از حقوق برادری و مساوات کاملاً بہرہ ور سے بودند۔ و پیچ کس بر دیگرے فضیلت و مرتبتے نے داشت۔ و باعلاق فاضلہ و خصائل حمیدہ آراستہ سے بودند۔ و بہ تقرب جستن ذات بے ہمال مشغول سے ماندند۔

از ظلم و تعدی و کذب و افترا اثرے نے داشتند۔ و ہرگز بامور حقیرہ اخلاق اقدارے نے نمودند۔ و برائے ممالک خود شاں از دست نظامی اعتبار حصن حصین سے بودند۔

و از دولت حبّ وطن و ایثار و قربانی مالا مال می گشتند۔
 اما بسبب جائیکه گل است خار هم هست۔ مابین شان
 مطاب و تقابل هم یافته می شود۔ از دولت علم یکسر
 تنبیدست می بودند۔ و بر سومات بد متمسک می گشتند۔ و
 مستورات در کارهای یومیہ رجال اعانت و یاری می کردند و
 مثل مردان ایام را می گذرانیدند۔ اما شرم و حیا چندانی
 داشتند که هر لحظه پیش شوهران خود شان کمر اطاعت می
 بستند۔ و جان خود شان را بر ایثان قربان کردن را هم
 دریغ نمی داشتند۔ و از کارهای که دامن عفت و عصمت شان
 داغدار شود آنرا نزدیک آن نمی رفتند۔ در بعض اقوام حجاب
 بشدت رواج می داشت و گمان می بردند که عضویکه بدن نظر
 غیر محرمان افتد، سوختنی است۔

اہل مغرب ہم در عہد قدیم بدیں موال بودند و مثل شرقیای
 معاشرت می کردند۔ اما اختلاف آب و ہوا و دیگر عوامل خارجیہ
 ایثان را از رسومات قبیحہ باز داشت۔

و لے چیزیکہ ایثان را بر این مقام مینح و جائے رفیع
 رسانیدہ است علوم و فنون اہل عرب و فلسفہ و حکمت اہل
 یونان است۔ ایثان در اخذ علوم و حکمت متعل جد و جہد
 کردند۔ و بمقتضائے اطلبوا العلم و لو کان بالصحین از وطن

خودشان دو تر رفته مسائل علوم و حکمت و آئین مملکت و
سلطنت آموختند۔ چوں فی الحقیقت دانستند کہ استیلائے
جہل ما را ناکارہ و معطل ساخته است پس اول قدمی کہ
در راه مدد خودشان برداشتند علم بود۔ پس پیوستہ در
راه نشر و توسیع علم کوشیدند۔ آخر علم و تعلیم عام گشت
و ایناں از نور علم منور و بحلیہ دانش مزین شدند۔ قوائے
بہیمیہ و سبعیہ شان زائل و مندفع گشت و مادہ ترقی شخصی
کہ بایہ ترقی قومی است ایٹاں را بمرتبہ والا تر متکمل ساخت۔
و بخطاب قوم معرّض نامیدہ شدند۔

اما اللان پس تمدن و طرز معاشرت شرقیاں بفوائے
الناس علی دین ملوکہم چندان تغیر پذیرفته است کہ شناخت
شان سخت متعذر است مروجی سعتہ باشد یا فقر الیدین
الفقرہ زیادہ از نصف مملکت شرق چنان اند کہ مطح نگاہ
شانی جز این نیست کہ اطعمہ و اشربہ و اغذیہ و اقمشہ خودشان
مثل غریباں سازند۔ و طعامہائے رنگین و ظروف نفیس و
زریں و ملبوسات فاخرہ و با تزیین را بچنگ آرند۔ افضائے
امانی و منتہائے آمال شان ہیں است کہ طرز معاشرت و تمدن
فرنگیاں را نقل کنند پس دین خیال کہ اوہن من بیت العکبوت است
شیانوزہ مستغرق ے ماتند۔ لہذا ویرشاوارب را کلیتہً غم

کرده اند۔ یہ طبیعت اس امر لائذبی و دہریت عام گشت۔
 شرقیاں برپیش مشائخ کبار و علمائے عظام خندہ نمودن گرفتند
 و احکام دین و مذہب را بہ تمسخر و استہزاء پیش مے
 آیند۔ و صوم و صلوة و حج و زکوٰۃ را بچیزے نے شمارند بجائے
 لباس اسلامی پٹولون و کلاه فرنگی جا گرفت۔ بعض خفایا بہ
 مسکرات منہیہ میل گلی و شغف کامل مے دلند۔ و بمقام
 اخاک من آساک برادر برادر دیدار برادر نیست گروه خوانند
 از متعلقین و لواحقین بغایت درجہ متغیر شد و ایشان را
 بنظر استغفار و کرامت نگر نیست تعلیم یافتگان از نسبت
 و تعلق باپا و اجدادیکہ شیفتگان تہذیب قدیم اند عار میدانند
 و بیشتر ازیناں ایشان را بقتل و ہلاکت مے رسانند و چوں
 شرقیاں دیدند کہ این ہمہ ترقیات و کمالات کہ عربیان مے
 دارند از فیوض و برکات علم و تعلیم است۔ در پے علم چوں
 شمع گداختند و بگدہیں و عرق ہمیں عوالین و عواقب را
 برواستہ تحصیل کردند۔ برخے از ایشان تنگ خدست را
 ترجیح دادند تا آنچہ بہائے اندوختند بہویند و اوہد و برخے از
 ایشان بیکار و ناکارہ ہستند و از ہستی تنگ آمدہ بچوئے تنگ
 آید بجنگ آید بخود کشی پناہے بویند و اکثر از ایشان استعمال
 کردن علم و دانش را نمائند۔ پس ایشان در شمارہ بیکاران

اضافہ کر دند و در راہ ترقی ملک سنگ راہ شوند۔
 زنان ہم مثل مردان باو ضاع و اطوار فرنگی شمشیدا و
 شیفته اند۔ حجاب را ترک نموده آزادانه بسیر و تماشاخانه رفتند
 و بغیر محرمات سخنان گفتن را معیوب نماندند شرم و حیا
 بکلی مفقود گشته و عزت و وقار مردان بجاک برابر شده و
 زنا و فسق و فجور بکثرت شائع گشته است۔

این است احوال شمه از احوال تمدن موجود شرق که
 از نتیجہ اش میدان حیات شرقیان تنگ گشته و شکار فحش
 و آجال و نکبت و ادبار شده اند۔

از جانب دیگر غربیاں اند کہ بہ بیل و ہزار در ترقیات
 مستغرق و منہک گشتہ اند و فتح اقوام مے کنند۔ کہ
 بفرہ ایجادات والہ شدہ است و دیگرے حق و رونق علوم طبیعی
 را از ثری تا ثریا رسانیدہ است از قوت عقل و مادہ ایجاد
 و وجود طبع بر صفحہ زمین بنام نیک شہرت دارند و بہ
 شمشیر جرات و تہذیب در ممالک و مقروضات اختیار علم
 سرافرازی خود شاں منصوب مے سازند و در ہر جا فتح و
 ظفریائے ایشان را مے بوسند۔

مستورات ایشان ہم از قید حجاب پیروں آمدہ چون رجال
 علاوہ از کار ہائے یومیہ خود شاں کار و خاتر ہم سرانجام مے

دہند و ترقی ملک خود شاں ہر وقت در پیش نظر حے دارند۔
 این است تفاوت شرقیاں و غربیاں۔ فاعبترو یا اولی
 الابصار۔ ع

وائے بر ما وائے بر انجام ما
 اکنوں مے خواہیم کہ ایں تفاوت صریح و تمیز واضح را
 بطور خاکہ اوضح گردانیم۔ پس غور باید کنید کہ۔
 مشرق غرب

(۱) شرق ہنوز در خواب غرب بیدار است و از علم
 غفلت محو است۔ از فوائد و دانش گوئے سبقت ربودہ
 مآرب علم نا آشنا است و آل است۔ و استعمال صحیح و درست
 را بعمل آوردن نمے داند۔ علم مے داند و ہر عقدہ دنیا را
 مہرولت علم وا مے کند۔

(۲) پول کہ حلال مشکلات است در خرج اسراف نمے کند
 قدرش نمے داند و در قید رسوائی بل پول در کار خیر و رفاہیت
 قبیحہ مقید گشتہ حاصل کثیر عام صرف مے نماید و دستور زر
 و رقم خیر خود را برباد مے زر را مے کشد پیش نظر مے
 دہد۔ دارد۔

(۳) از آلات جدیدہ و تجارب از آلات نو و تجارب
 نہ سود مے نمی بردارد بل در جدیدہ سرزمین خود را جواہر

جہل قدیم خود زلیت مے کنند
پارہا سیاختہ است و روز بروز
از ترقی علم لا تعداد دولت
بدامن مے آرد۔

(۴) از نا اتفاقی پائمال جور
گشتہ و از فسادات فرقہ دارانہ
است کہ فتح نکرده است و
حب الوطنی اش بقیاس نئے آید
کار کردنی و ناکردنی چیت۔
و شب و روز در فکر ملک
مے ماند۔

(۵) ترقی شخصی خود را نئے
داند۔ و قائمین و پیروان
ترقی شخصی را عمل پیراست
ایں برع
وقت عمل دراں بدرجہ اتم
ہر کسے نا صبح برائے دیگران
موجود است۔
عامل اند۔

ع۔ ہمیں تفاوت راہ از کجاست تا کجا
ہیں تفاوت تمدن شرق و غرب انگلیز کیپلنگ چہ خوش
گفتہ است کہ شرق شرق است و غرب غرب است۔ یعنی
شتمان بینہا تمدن و تہذیب ایں ہر دو ہرگز یکساں و
یک رنگ نخواہد شد۔ اما بخوائے الدھر قلب آل وقت
نزدیک است کہ شرق ہم ذلت و مسکنت خود را احساس نمودہ

بنشان گم کرده خود باز آید۔ و در صحت و حرفت و ترقیات
دیگر دست یکار باشد و بمقتضای الدین و الملک توانان۔
بامور مذہبی ہم متمسک شود۔ و کل شی یرجع الی اصلہ۔
بر آن درست آید۔

و لے بخوانے الامور مہم ہونے باوقائے ہنوز وقتے
باید۔ پس شرقیوں را لازم است کہ بزودی از خواب غفلت
خود شان بیدار گشتہ بہت و جرأت کمر بندند تا از بندہ عم
آزاد شوند۔ اقبال چہ خوش گفتہ است ۵
بیری مگر بتن جانے نداری و گر جانے بتن داری نمیری

وقت

۵
 وقت را معتتم شمر کاسال ۷۰ بنیانی نشاط پارت را
 اگر کارگاه قدرت را به امان نظر دیده شود معلوم گردد
 که چطور پابند مقادیر فلکی و احکام سماوی راست - آفتاب
 بوقت معین بر آید و بر وقت مقرر غروب گردد - اشکال قمر
 خواه بالای باشد خواه بدری بر اوقات معینہ رونما باشد - لیالی
 و البشر را هم وقت موقت است و فصول اربعه یعنی موسمهائے
 بهشتی، ربیع، خریف و برگ ریزی و غیره بر اوقات خود
 آید - اصلا پس و پیش نمی کند - حیوانات، فوکه و گلہائے
 رنگا رنگ بر وقت خود ظاهر گردد - قضا و قدر کسوف و
 خسوف را هم وقت تعیین کرده اند - اگر چنین تقبید وقت
 نبوده نظام عالم در هم بر هم می شد - از لائحہ عمل که قدرت
 مقرر کرده است سر مو تجاوز ممکن نیست - برائے ضمائر روشن
 سائر این سبق و دلیل است که ایشان هم در امور و
 کارہائے خویش پابندی ملحوظ دارند - قدر وقت فرض است

برہمگناں چرا کہ وقت از دست رفتہ ، آب جوئے گذشتہ و
تیر از کمان جتہ باز نمی گردد۔ و من بعد دست حسرت گزیدن
بے سود باشد۔

وقت چہ گرانی قدر است۔ قدر این دم واپسین ہویدائے
گردد۔ اگر امتعہ و اموال ہمہ عالم کہ اڑاں موتے باشد غضب
کرده آید۔ بعض یک ثانیہ حیات این ہم یکمن نیست بالفرض
اگر ہمہ عالم داده شود۔ یک لمحہ حیات دراز نمی تواند شد۔
فرمودہ شدی بخوانید چہ قدر معارف حقانی دارد۔

ابر و بادو مه و غورشید ہمہ در کار اند
تا تو نانے بکف آری و بہ غفلت نخوری
ہمہ از بہر تو سرگشتہ و فراموشدار
شرط انصاف نہاشد کہ تو فرمایاں نبوی

وقت خزینہ بے بہا است۔ کسانیکہ وقت عزیز را بہ
بیرو شکار، ہزلیات و لغویات و ملاہی و مناہی ضائع کنند
برائے ایشان فرصت و فارغ البالی عنقا است و آنانکہ ذی
عزم و دل بکار باشند برائے ہر کار وقت دارند۔ مہمات
و مشکلات را بزودی سرعے کنند۔ در بہبودی و بہی خواہی
قوم کوشاں شدہ شہرت دنیا و سرخروئی عقبے حاصل کنند۔

زودیان ہمہ ترقیات اخروی و دنیوی عادت ضبط اوقات
 است۔ اگر ما اویاتی گردانی تاریخ عالم کنیم معلوم خواهد شد
 کہ اکابرین شدید پابندی اوقات میں داشتند و پیش شان ثانیت
 قیمت لیے اندازہ میں لڑتے۔

اگر انسان وقت را در مصرف صحیح و جائز استعمال کند
 از کمالی و تنبلی دور ماند۔ متعدد جفاکشی و محنت و مشقت
 گردد۔ در ہر کارے کہ ارادہ کند دولت و اقبال بہ استقبال
 او آید۔ ہموارہ خوش و خرم ماند۔ درو عادت استقلال راسخ
 شود۔

بہر کارے کہ ہمت بستہ گردد۔ اگر غارے بود گلستہ گردد
 شایان اسلاف اخلاف خویش را برائے انضباط اوقات تاکید
 اکید کردہ اند۔ حضرت محی الدین شاہ عالمگیر یکے از پسران خود
 را اس طور میں فرماید۔

من نمی گویم زیاں کن یا بفرسود باش
 لے ز فرمت بیخبر در ہرچہ باشی زود باش

وقت خود زود و سیم است۔ نظر کنید بر احوال اہل فرنگ
 و اہل امریکہ چہ قدر مقید اوقات ہستند و ہمیں وجہ است
 کہ اطباء زمین را در دست تصرف نگہداشتہ اند۔ کاسکہ
 بخار، بخاریہ، شہد فر، تلفون، تلگراف، طیارگان ہمہ را

اوقات معین است - اگر پابندی اوقات نباشد - نقصان شدید
 لاحق گردد که تلافی آن غیر ممکن باشد مرمال که وقت
 از دست دهند و کار امروز بفروا بیفکنند بعد متاسف
 شوند -

چنانکه امور مادی و خاکی را وقت ضروری است -
 همچنین اکتساب فضائل روحانی محتاج تعیین وقت است
 اگر نماز و روزه بر وقت گذارده نه شود - از آنها
 چه سود زیاید -

تمرینات

تمرینات

(۱) گاؤ

- (۱) چه قبیل جانوریت (۲) مرز بوم (۳) فواید (۴) از شیر چه چی حاصل میشود (۵) فائدہ آتش بعد از مرگ (۶) منزلت نزد ہنود (۷) نتیجہ

(۲) گربہ

- (۱) چه نوع دارد (۲) مماثلت با شیر (۳) گربہ را چرا تربیت کنند (۴) گربہ ہائے ممالک عربیہ (۵) صفا پسندی گربہ (۶) خاتمہ

اسپ (۳۷)

- (۱) چه قسم بازر است (۲) در کدام ممالک یافت می شود
 (۳) اسپان عربی، ترکمانی، هندی و سندی «تیمبر»
 (۴) قدر و قیمتش چقدر است
 (۵) وفاداری اسپ (۶) فواید

مس (۳۸)

- (۱) مس چه چیز است (۲) معاون مس
 (۳) چه طور کنده می شود (۴) چه چیز با ازو تیار کنند
 (۵) فواید و مضار (۶) امثال مس

نقره (۵)

- (۱) شکل و صورت و رنگ و روغن نقره
 (۲) برآمدگی اواز معدن (۳) بچه می خورد
 (۴) نقره و شینگی حضرت آدم
 (۵) نقره من حیث ادهیات

(۶) لفظ

- (۱) از زمین برآید
(۲) برای سوختن مستعمل است
(۳) بسر اوقات انسان پیش ازین
(۴) این بچه کار می آید
(۵) تخطئه چاه لفظ
(۶) ممالک لفظ انصرام

(۷) گندم

- (۱) مرتبه اش در میان حبوب
(۲) هنگام کاشت
(۳) قلبه رانی
(۴) وقت درو
(۵) بر آمدن دانه
(۶) علوف میویشیاں (سبز و خشک)

(۸) رود بہت

- (۱) منبع و دهانه
(۲) اقطاع سیراب شدہ
(۳) چه فواید حاصل است
(۴) تجارت و رود بہت
(۵) انبار بہت

(۹) درخت انبه

(۱) شجر میوه دار	(۲) موسم بهارش
(۳) انبه خام	(۴) انبه پخته
(۵) مربا و مقل	(۶) تجارت

(۱۰) موزه

(۱) تعریف موزه	(۲) چرا سازند
(۳) منضم	(۴) اشیائے موزه
(۵) فواید برائے برابرا	(۶) تفریح و علمی و تاریخی فواید

(۱۱) طیاره

(۱) این را که ساخت	(۲) مدارج و تاریخ ترقی
(۳) ازو چه کار گیرند	(۴) طیاره و جنگ
(۵) طیاره در امنیت	(۶) فوائد در رسل و رسائل
(۷) نگهداشت احوال ملکی	

(۱۲) رودهای پنجاب

- (۱) اسمی آنها و وجه تسمیه پنجاب
- (۲) از کجا برآید و جائے اختتام
- (۳) علاقه های سیراب شده (۴) از کجا آنها برآید
- (۵) علاقه های زیر آب آنها
- (۶) اثر و نفوذ رودها در ازدیاد آبادانی پنجاب

(۱۳) پست خانه

- (۱) نظم و نسق پست در عهد عتیق
- (۲) انتظام و انصرام در عصر حاضر
- (۳) موجوده نظام که کرد و چوں شد
- (۴) آسایش با (۵) فواید
- (۶) عمل و نظام جدید

(۱۴) لال قلعه دہلی

- (۱) باقی و غرض
- (۲) رونق قدیم

- (۳۳) چیز ہائے قلعہ
 (۳۴) حالت موجودہ و بے ثباتی عالم
 (۵۱) تعمیرش و تخمین اخراجات
 (۵۲) جاہ و حشمت سلاطین و ملوی

سکندر اعظم (۱۵)

- (۱) حب و نسب و جائے پیدائش سکندر
 (۲) علوم و فنون سکندر (۳۴) ملک گیری سکندر
 (۳) صیانت و شہرہ سکندر (۵۵) خصال امتیازی سکندر
 (۴) سکندر من حیث لشکری

راجپوت راجہ جی مہاراج (۱۶)

- (۱) نسب و نسب و مولد و سکن
 (۲) مادر غیر حقیقی (۳۳) تارک الوطنی و تجرو
 (۴) جنگ باراون (۵۱) مراجعت
 (۵) خصوصیات راجپوت راجہ جی

(۱۷) مقبرہ جہانگیر

- (۱) تعمیر مقبرہ (کہ چڑا وکے)
 (۲) اخراجات
 (۳) حیثیت تاریخی
 (۴) فن تعمیر
 (۵) سین انور

(۱۸) پتولین اعظم

- (۱) خاندان پتولین
 (۲) ولادت و انقیاد و تربیت
 (۳) پتولین در فوج
 (۴) پتولین بحیثیت سلطان
 (۵) خواص پتولین
 (۶) نظربندی و شہ پتولین

(۱۹) موسم خزاں

- (۱) موسم ہائے سالانہ
 (۲) کیف خزاں
 (۳) برگ ریزی
 (۴) باد ہائے خزاں
 (۵) موازنہ بہار و خزاں

مطبع (۲۰)

- (۱) آغاز و دریافت
(۲) ترقیات
(۳) قدیم مطابع
(۴) ماشین ہائے ایجاد
(۵) فواید مطابع (بہ اعتبار نشر و اشاعت و ارزانی قیمت)

(۲۱) جدری و حصہ

- (۱) جدری چه چیز است
(۲) مضار و نقصانات
(۳) تدابیر دفاعی
(۴) قاعدہ آبلہ کوئی
(۵) آبلہ کوئی و عوام الناس

(۲۲) انبوئے موسمی

- (۱) باد ہائے مختلفہ
(۲) تعریف باد ہائے موسمی
(۳) فواید این باد ہا
(۴) موسم برشگال پنجاب
(۵) کدام جاہا دارائے خیلے باران است و چرا ؟
(۶) در حق مردماں چه طور مفید و موثر است

(۲۳) فرمانبرداری

- (۱) تعریف فرمانبرداری و متابعت
- (۲) فرمانبرداری را چرا سرانیده اند
- (۳) فواید که ازین مترتب است
- (۴) اشته فرمانبرداری
- (۵) محاسن مستنبطه (۶) خاتمه

(۲۴) همدردی

- (۱) معنی همدردی و ترکیب آن
- (۲) همدردی چه طور در معرض وجود می آید
- (۳) فواید محصله
- (۴) وقت همدردی کننده در انظار دیگران
- (۵) ملک و ملت را چه فواید ازین حاصل می شود

(۲۵) کفایت شعاری

- (۱) کفایت شعاری چیست ؟

- (۲) این مردم را از سمک تا سماک ہے برد
 (۳) ازیں حل اشکال مے شود (۴) ازیں انسان موقر مے شود
 (۵) سرخروئی داریں حاصل مے شود

(۲۶) صنایع و حرف

- (۱) تعریف (۲) قیمت صنایع در ترقی ملت
 (۳) اختصار و مدار ترقی بر صنعت
 (۴) ازیں اندوخته یا حاصل مے شود
 (۵) حکومت این را کنیزک است
 (۶) اشلہ جرمنی و جاپان (۷) نتیجہ

(۲۷) کرم ابریشمی

- (۱) شباهت و نسبتش (۲) پرورش و نگہداری
 (۳) پیلہ
 (۴) از ماق ابریشم چه طور بر آید
 (۵) مصرف ابریشم (۶) تجارت ابریشم

(۲۸) حکومت

- (۱) ضرورت حکومت
(۲) نوع حکومت
(۳) فوائد حکومت
(۴) حکومت و رفاه عامه
(۵) اثرات حکومت بر اخلاق
(۶) عصر جدید و ارباب رفق و متفق

(۲۹) اتفاق

- (۱) اتفاق چه پچی است
(۲) رواداری بانی اتفاق و یگانگت است
(۳) قیام اتفاق
(۴) فوائد اتفاق
(۵) تاریخی امثله
(۶) نتیجه

(۳۰) عروسی صغری

- (۱) خام خیالی والدین و عجلت کاری در عروسی کردن صغار
(۲) نقصانات منتهی از رویه اقتصاد
(۳) اخلاق " " " "

(۳۴) آئند رستی

- (۱) تمهید
(۲) اسباب امراض و علل و نتائج هبیب
(۳) اصول عامه برائے صحت (۴) فواید صحت

(۳۵) وفاداری

- (۱) مفهوم حقیقی
(۲) ضرورت و اہلیت انسان
(۳) خصوص وفاداری در حیوانات عبرت آموز است
(۴) بہترین اشلہ انسانی و حیوانی (۵) عواقب فقدان وفاداری
(۶) امتیازات و اوصاف محصلہ از وفاداری
(۷) توقع وفا از طلبہ

(۳۶) ریاضت جسمانی

- (۱) مقصود و عبارت از ریاضت جسمانی (۲) ضرورت
(۳) اقسام ریاضت (۴) فواید مترتبہ
(۵) نقصانات (۶) اوقات ریاضت (۷) نتائج

(۳۷) موسم پرشکال

- (۱) تقیم اوقات باران
(۲) اثرات باران پر حیوانات و نباتات
(۳) اعراض و فوائد باران
(۴) حقیقت باران

(۳۸) ملکہ رضیہ

- (۱) ولادت و دو و ماں (۲) تعلیم و تربیت (۳) اورنگ نشینی
(۴) اوصاف و فضائل حمیدہ (۵) نظام جہانبانی (۶) بدامنی
(۷) چگونگی علوم و فنون (۸) انجام

(۳۹) قطب مینار

- (۱) غرض بنا و اہمیت تاریخی (۲) وجہ تسمیہ (۳) تاریخ تعمیر
(۴) محل وقوع (۵) شان و انداز (۶) ساخت (۷) مقابلہ

(۴۰) باغ وحش

- (۱) تعریف باغ وحش
(۲) شمار و اقسام وحوش و طہور

(۳۳) انگیزه ، انگیزه ، آتش و انتظام صفائی ایشان
(۳۴) منظر (۵) احوال و کوائف بهائم و سباع و غیره

نیشکر (۴۱)

(۱) تمهید
(۲) شکل و صورت
(۳) اقسام نیشکر
(۴) فواید
(۵) آب و هوا و ضرورت زمین
(۶) موسم کاشت و طریقہ قلبہ رانی
(۷) اشیاء کہ ازو حاصل گردد

طلاء (۴۲)

(۱) موالید ثلاثہ
(۲) مقامات برآمدگی طلاء
(۳) ابتدائی حالات
(۴) رنگ و حقیقت
(۵) قدر و قیمت
(۶) چیزهای طلائی
(۷) اوصاف طلاء
(۸) خواص و فواید

مضامین ذیل را بہ اعانت اشارات قلمبند کنید:-

(۱) اخبار بینی	(۲) مطالعہ کتب
(۳) مناظرہ رحم و انصاف	(۴) مناظرہ شب و روز
(۵) مقابلہ نشر و نظم	(۶) کتاب خانہ
(۷) ضرورت مذہب	(۸) موازنہ آزادی و امیری
(۹) حکومت اختیاری	(۱۰) سینما و تعلیم
(۱۱) انصاف جہانگیر	(۱۲) حکمت عملی اکبر
(۱۳) مناظرہ شمشیر و قلم	(۱۴) کار امروز بفرہنگ گذار
(۱۵) مکالمہ دولت و علم	(۱۶) مقابلہ اقبال و غالب
(۱۷) مقابلہ قرنی و قاتنی در قصیدہ نگاری	
(۱۸) مذمت کذب	(۱۹) مکالمہ بر تعلیم نسوان
(۲۰) سرگذشت نخود	

مَمْنُونُ

ملنے کا قلم

ملک نذیر احمد پیر و پرائیڈ تاج بک ڈپو
موہن لال روڈ بیرون موری گیٹ لاہور

غلامنامہ

صفحہ	غلام	سطر
از کتب	نہ کتب	۱۱
رسید	رشد	۱۲
طبرستان	طبارستان	۴
گو و چوگان	"گاؤ چوگان"	۱۷
بیر	بیر	۸
عربی	عربی	۵
قرمطیہ	کارا تخمینہ	۵
ام الحیا شش	ام الحیا شش	عنوان
کنفیو شش	کنفیو شش	"

کتاب ہذا کے ملنے کا پتہ
 ملک نند کے ایچ کبیر پبلشرز
 موہن لال روڈ پیرن پریگٹ لاہور

(ملک نند کی تحریر، موہن لال روڈ پیرن پریگٹ لاہور، پاکستان کی پبلشرز کی فہرست)

فلم لم ب

DUE DATE

٨٩١٥٠٨

G 14.10.00.

G £3.1/1.00

55 YL

ف ۲۲ ب		۸۹۱۵۰۸	
۵۵۲۶			
بادع ۱۲/۱/۱۳			
NAME	NO.	DATE	NO.